

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

A detailed historical engraving of Copenhagen, Denmark, showing a dense urban landscape with numerous buildings, a prominent church with a tall spire, and a harbor with several sailing ships. The scene is viewed from an elevated perspective. A red horizontal band is overlaid on the top portion of the image, containing the title text.

Historiske meddelelser om København 2012

Selskabet for Københavns Historie

Historiske meddelelser om København

2012

Udgivet af

Selskabet for Københavns Historie

Historiske meddelelser om København 2012

© Selskabet for Københavns Historie 2012 og forfatterne

ISSN 2245-1293

ISBN 978-87-85099-01-3

Redaktion: Anne-Lise Walsted, Bjørn Westerbeek Dahl (ansv.), Hanne Fabricius, Jan Møllerström, Jens Fleischer, Lene Høst Madsen, Peter Thorning Christensen
Korrektur: Forfatterne, Mads Gregersen, Anne-Lise Walsted og Bjørn Westerbeek Dahl
Bogtilrettelægning og design: IC Design
Tryk: Viborg Specialtryk

Historiske meddelelser om København udgives af Selskabet for Københavns Historie og fungerer som årbog for Selskabets medlemmer

Redaktionen har indhentet ophavshavernes tilladelse til gengivelse af illustrationer, der er underlagt ophavsrettigheder. I enkelte tilfælde har det dog ikke været muligt at få kontakt med rettighedshaverne, der derfor vil blive honoreret i overensstemmelse med normal praksis ved henvendelse til Selskabet for Københavns Historie

I perioden fra 1907 til 2010 blev årbogen udgivet af Københavns Stadsarkiv, der dog benyttede titlen "København – kultur og historie" i perioden 2009-2010. 2009 var betegnet "Bind 1"

Abonnement på årbogen opnås ved skriftlig henvendelse til Selskabet for Københavns Historie,
c/o Bjørn Westerbeek Dahl
Willemoesgade 61.4.th., DK-2100 København Ø
eller via kontaktformularen på Selskabets hjemmeside:
www.kobenhavnshistorie.dk

Ved indlevering af manuskripter og forslag til artikler benyttes ovenstående adresse. En skrivevejledning findes på www.kobenhavnshistorie.dk

Forsidebilledet: Udsnit af Jan Dircksens stik efter maleri af Jan van Wijck fra 1611. Nationalmuseets Antikvarisk-Topografiske Arkiv takkes for tilladelse til at benytte billedet

Tegningen på titelbladet er en omtegning af Københavns ældste segl fra 1296, som gengivet i H.U. Ramsing: Københavns Historie og Topografi i Middelalderen, Bind 1, 1940, s. 129

Indhold

- 5 **Festtale**
af Pernille Stensgaard
- 9 **Matriklen 1689 og det “store kort”
over København**
– Ole Rømer og Franciscus von Hammershaimb
af Bjørn Westerbeek Dahl
- 28 **At blive stillet offentligt til skue**
– Straffenes København
af Karl Peder Pedersen
- 55 **Kjøbenhavns Offentlige Dampkøkken**
– Dampkøkkenet i Lille Regnegade 1855-1865
af Kirsten Norn
- 87 **Imellem realisme og storbydrømme**
– 1800-tallets København, set gennem
vejvisere til byen
af Yvonne Skov Grønlund
- Småstykker:**
- 116 **Krus, køkkentøj og kanoner på Slotsholmen**
af Rikke Søndergaard Kristensen og Rikke Simonsen
- 121 **Paille-maille-baner i København**
af Bjørn Westerbeek Dahl
- 127 **Forfatterbiografier**
- 128 **Person- og stedregister**
af Bjørn Westerbeek Dahl

Festtale

Tale holdt ved 75-års jubilæet for Selskabet for Københavns Historie på Københavns Rådhus den 6. december 2010

■ Af Pernille Stensgaard

God aften mine damer og herrer. Jeg er beæret over at være her og føler mig hjemme i et selskab FOR Københavns historie. Jeg er også FOR. Vi er FOR. Det undrer mig, at nogen kan være IMOD. At de kan bo i hovedstaden uden at vide noget som helst om den, andet end hvor man kan få den stærkeste Mojito, eller hvor hunden må gå uden snor, eller hvor der ofte er en chance for en parkeringsplads. Mellem os sagt kan jeg ikke forstå, at man kan leve sådan – fra hånden til munden. Uden hukommelse. Lad være med at sige til nogen uden for denne sal, at jeg har sagt det, for det kan lyde elitært og kræver, at folk sætter sig ned og læser. Man kan ikke bare gå ud i byen og opleve og fornemme alting, selvom man kan komme langt på den intuitive måde. Noget skal læses.

Som ung skal man da vide, at det Vesterbro, man bor i, omgivet af de andre studerende på antropologi eller filmvidenskab, engang var et knaldhamrende rødt arbejderkvarter med egne fabrikker i gårdene, særlige traditioner, sprog og forretninger.

Man skal da vide, at det Østerbro, ens forældre bor i, blev bygget til velhavere som dem for over 100 år siden og egentlig ikke har forandret sig så meget.

Man skal da vide, at ens bedsteforældre i forstæderne forlod byen, så snart de fik chancen i 1960'erne og 70'erne, hvor byens image var på lavpunktet.

Man skal da vide, at verden ikke altid har set ud som lige nu.

Det gode ved historien er, at man finder ud af, at man ikke personligt er verdens navle. Der var andre før én, og der kommer andre efter én. Det er befriende at vide, at man kun er her et øjeblik og skal have det bedste ud af det. Så det handler jo om liv og død. Byen har en anden livscyklus end vi med vores korte liv; vi er mere forgængelige end den. Vi bor i lejligheden og

synes, den er vores. Man har købt den og malet den, og man skænker det ikke en tanke, at der har boet hundrede mennesker før én – og endnu værre! – at der kommer til at bo lige så mange efter én. Det hele vil gentage sig.

Når man først ved noget, kan man gå rundt i gaderne på en helt anden måde. Som om man hører til der. Som om man deler et fællesskab med de døde, deres ting, tanker og huse.

I København vader man rundt i historiens fodspor. Nogle bor oven på et gammelt franciskanerkloster, andre oven på gadekæret eller byens lokum og atter andre på knoglerne af middelalderens københavnere. Det er en stor ting ved at bo i byen: Man er ikke alene. Andre har været der før. På den måde føler jeg mig tryk i de dødes selskab, selv om det lyder mærkeligt. Man føler sig som en del af en civilisation.

Den anden dag stod jeg inde på Københavns Bymuseum (nu Københavns Museum) og så på en sleben flintkile fra yngre stenalder. Neden under stod der på et skilt: Fundet under nybygning i Østergade 10. For fanden, det giver et sug i én og tankerne løber fuldkommen løbsk. En jæger på Strøget! Han er væk! Om lidt er jeg væk! Tænk, hvad mennesker har udrettet siden ham! Hvad vi kan i dag! Hvad vi kunne gøre! Sådant noget. Man kan simpelt hen ikke holde op med at tænke, når man ved noget.

Når man ved noget, skal man bare gå uden for sin gadedør for at mærke de her sammenfletninger og overlapninger mellem levende og døde mennesker.

Når man ved noget, fungerer byen, gaderne, husene, pladserne og parkerne som én kæmpe stor tidsmaskine, som man bliver suget ind i. Og tankerne løber fuldkommen løbsk. Det kan være meget, meget anstrengende bare at gå på arbejde. Og det virker endnu stærkere, når man går hjem gennem byen efter at have drukket et par glas. Jeg håber, I kender det!

Det er derfor, det er så svært for os at leve i Ørestad.

Der er ingen historier i den endnu.

Folk tøver. Vi vil helst have andre til at varme nye huse og byer op først. De skal lægge sjæl der, bane vejen, gøre os trygge ved at overbevise os om, at der er muligt at leve et liv der. Det er som med månelandinger: vi vil meget gerne se nogle andre gøre det, men vil nødigt selv. Nogen skal altid sendes i forvejen og plante et flag.

Men lige gyldigt om Ørestad er godt eller dårligt bygget, skal det nok blive anderledes og bedre at være der på et tidspunkt, for så har folk oplevet ting

og ridset i murene, og pludselig er der en kiosk, og så er den væk igen, men en del af facaden sidder der. Jeg ved det, for jeg har selv prøvet det.

Nye steder kan hurtigt få historie.

Jeg er født i København i 1960, i Colbjørnsensgade på Vesterbro. Så flyttede vi til en bedre lejlighed på Vesterbrogade, så til en endnu bedre i Toldbodgade, og til sidst gjorde vi som næsten alle andre i 1970'erne – flyttede ud af byen til Nærum, 15 km nordpå. Vi forlod en fattig og rød og lidt opgivende by for at flytte ud i det grønne.

Alt i Nærum var nyt, og vi var pionerer. Opgaven gik ud på at slå sig ned et sted i bondeland og give det ny mening, ophobe minder og sætte sig spor. Vi skulle afprøve efterkrigstidens idé om, at man ude på landet kunne lade folk bo tæt sammen i noget, der hed bebyggelser. At man kunne bygge nye byer og fylde dem med mennesker, der aldrig havde set hinanden før. Vi levede i nyt omgivet af nyt: Helsingørmotorvejen blev indviet i 1956, butikstorvet i 1958 og min hypermoderne, flade skole i kanten af skoven i 1960.

Alligevel havde jeg en rodfast barndom, og hvert eneste kvadratcentimeter af den bebyggelse havde en historie i vores øjne. Vi børn skrev den bare ikke ned.

Da jeg flyttede tilbage til byen og ville skrive en bog om den, prøvede jeg at få fat på alt det, folk ikke skrev ned. Jeg opsøgte dem i deres hjem og opdagede, at de betragtede deres kvarterer som afgrænsede landsbyer med hver sin identitet. Jeg spurgte dem på Nørrebro, hvordan de så på nabolandsbyen Østerbro og så videre. Spurgte om det var en bydel med små eller store hunde? Om hvordan egnsdragten så ud i netop dette kvarter? Det var tankevækkende, fordi så mange ting gik igen. Til sidst kunne jeg skrive et kapitel om hvert kvarters væsen. Det er jo syret. Bydelene er væsensforskellige, og beboere har stabile opfattelser af, "hvordan vi gør her". Ofte forholder det sig ikke sådan i virkeligheden, men det gør det kun endnu mere interessant. Ideen om stedet lever.

Da jeg skulle i gang med min bog, gik jeg ind på Hovedbiblioteket og så på dets københavnerhylde. Jeg var ved at sætte mig ned og tude. Så mange var der. Der er skrevet trillioner af bøger og artikler om byens historie, kultur, arkitektur, gader, stræder, bordeller, værtshuse, originaler, fattiglemmer, flinteøkser, parker, havn, fugle og forlystelser. Hvad skulle man der? Der var jo ikke mere at sige. Heldigvis holder sådan en tanke kun i et par dage, den er ødelæggende for al menneskeligt fremskridt og udvikling. Hvis man bare kan skabe én ny krusning i overfladen på havet af bøger om København, er

det nok. Uden den ærgerrighed er vi alle fortabte. Uden den ærgerrighed er historien slut.

Det gælder jo om at stille nye spørgsmål. Hvorfor søger de konservative slavisk ud på Frederiksberg? De frelste på Christianshavn? De unge på Nørrebro og de 50-årige til middelalderbyen? Og hvad sker der, når en fremmed stamme partout vil ind hos en anden, for eksempel når det hippe mokkacino-segment flytter ind blandt ufaglærte og bumser på Vesterbro? Eller når en ung venstreløve med bil flytter ud på Christianshavn? På Nørrebro kan de gamle socialister, der engang var lokale eneherkere, ikke længere være sikre på, at deres nabo også stemmer nej til EU.

Jorden gynger under de faste pladser i København. Og historien foregår nu og nu og nu.

Byen var her, før vi kom, og vil være her efter os og bærer alle de historier om, hvordan vi byggede engang, og hvordan man levede engang, og det alt sammen er indlejret i den.

Den by er stor og solid, fyldt med forgængelige mennesker! Dens erindringslag er mange. Der er masser af lave.

Jeg ved ikke, hvad vi skulle gøre uden jer, der gider og elsker at grave de for længst døde og netop dodes tanker, historier og liv frem og servere det for os andre. Tak for jævnførelsesregistre og byvandring, tak for artikler og foredrag, tak for 75 års nørderi og højt til loftet, tak for nye spørgsmål. Et liv i København er jo noget helt andet, når man ved noget. Tak!

Matriklen 1689 og det “store kort” over København

– Ole Rømer og Franciscus von Hammershaimb

■ Ved Bjørn Westerbeek Dahl

Enevældens store og afgørende skattereform fra 1688 havde sit udgangspunkt i en omfattende matrikulering og taksering af Danmarks landbrugsjord. Den skulle være fulgt op af en tilsvarende opmåling af byerne. Dette lykkedes dog ikke, bortset fra i København, hvor arbejdet tillige blev fulgt op af en kortlægning under ledelse af Ole Rømer. Den københavnske matrikel er bevaret, men de originale kort gået tabt. I et par kortserier fra 1690'erne synes der dog at være bevaret nogle få spor af den store kortlægning.¹

I årene 1686-89 udarbejdedes en ny grundtakstmatrikel for København, og den trådte i kraft efter en kongelig godkendelse dateret 15. februar 1690. Alligevel omtales den oftest som “Matriklen af 1689”. Matrikelarbejdet i hovedstaden var den sidste del af den ældre enevældes store arbejde med at reformere skattesystemet, og den eneste del af reformen, der berørte et byområde. Matrikuleringerne er i øvrigt bedst kendt for Christian den 5.s store Landbomatrikel fra 1688.²

Den københavnske matrikel var under store vanskeligheder blevet forberedt gennem adskillige år: Allerede den 19. december 1682 havde overingeniøren Gottfried Hoffmann fået ordre til at udpege en ingeniør eller landmåler, der kunne anvendes ved udarbejdelsen af den ny grundtakst for hovedstaden.³ Gottfried Hoffmann, der reelt var leder af landets korps af fæstningsingeniører, havde i 1681 været den person, som landmålerne skulle konsultere, hvis de havde spørgsmål til det kommende opmålingsarbejde, før de rejste ud i landet. Og sammen med Ole Rømer havde Hoffmann i vinteren 1681-82 foretaget en kontrol af de første opmålinger til Landbomatriklen, om hvis resultater der blandt de udsendte landmålere var forskellige meninger. Hoffmann og Rømer skulle kalde de involverede parter til sig, og ved en praktisk måling bestemme, hvorledes der videre skulle arbejdes.⁴

17	Jens Jørgen von der Leden	166	70	50
18	Jens Jørgen von der Leden	132	55	50
19	Jens Jørgen von der Leden	370	535	270
20	Jens Jørgen von der Leden	212	90	100
Store Kannike				
21	Ole Rømer	320	100	200
22	Jens Jørgen von der Leden	672	580	250
23	Jens Jørgen von der Leden	600	260	
24	Jens Jørgen von der Leden	829	690	500
25	Jens Jørgen von der Leden	865	755	700
26	Jens Jørgen von der Leden	770	280	
27	Jens Jørgen von der Leden	282	105	200
28	Jens Jørgen von der Leden	200	85	150
29	Jens Jørgen von der Leden	230	95	150
30	Jens Jørgen von der Leden	120	515	300

Side af Grundtaksten fra 1689. I kolonner angives grundejerens navn, grundens beliggenhed, det reducerede grundareal, takseringen af gaden, den nye grundtakst og så til sidst den gamle grundtakst. Nederst ses indførslen for Ole Rømer, hvis professorresidens i Store Kannikestræde omfattede 1233 (reducerede) kvadratalen à en takseret værdi til 2 mk. 8 sk. Den ny grundværdi beløb sig til 515 rdlr. mod den tidligere værdi på 500 rdlr. Rømer måtte således af med lidt mere i skat. I forhold de til nærmeste liggende grunde var hans den største og højest takserede (Stadskonduktørembedet).

Da man var i fuld gang med arbejdet ude i landet, kom i december 1682 ordren til Hoffmann om at skaffe folk til en matrikulering af hovedstaden. Arbejdet med den store Landbomatrikel synes imidlertid at have skabt en mangel på kvalificerede folk, og man indså hurtigt, at man måtte opgive forehavendet. Først fire år senere var arbejdet ude i landet så langt, at der kunne frigøres folk og penge til matrikelarbejdet i København. Den 17. april 1686 nedsattes ved et kongebrev så endeligt en grundtakstkommission for København. Den gennemførte i de følgende 3½ år sit store arbejde, og først den 30. oktober 1689 kunne kommissionen aflevere sin 400 sider store grundtakstmatrikel, der formelt set havde karakter af en indstilling til kongen. Christian den 5. godkendte som omtalt den 15. februar det følgende år matriklen som den gældende matrikel for København.⁵

Grundtakstmatrikler var ikke noget nyt for København: Den ældst bevarede er fra 1653, men der omtaltes flere ældre matrikler, bl.a. en matrikel fra 1645, men disse er nu gået tabt.

De kendte matrikler var bygget ens op og indeholdt kvartervis navnene på samtlige private grundejere med en angivelse af, hvor stor en skatteværdi deres grund var takseret til. Skatterne opkrævedes løbende og var en procentsats af grundværdien, forstået på den måde, at der blev udskrevet grundskatter på nogle skilling eller mark pr. rigsdalers grundværdi.⁶

Værdien af de enkelte grundarealer var fastsat som et beløb, der blev bestemt ved jævnlige takseringer af grunden. De nærmere detaljer for fastsættelsen af grundværdien i de ældste matrikler, kendes ikke, men meget tyder på, at værdien alene fremkom ved et skøn, hvor taksator – en rodemester udpeget af bystyret – tog hensyn til grundens beliggenhed, men også arealets brugbarhed i forhold til gadearealer og dens bebyggelse blev taget i betragtning.

I den kongelige ordre til den københavnske matrikelkommission blev arbejdet begrundet med den ulighed, der var opstået i den eksisterende matrikel som følge af, at en del grunde på sine steder skulle være takseret højere end andre, der i øvrigt var af "lige størrelse, næring og beliggenhed". Desuden henvises til de forandringer, der siden forrige matrikel var foregået i byen. Hermed hentydes sandsynligvis til optagelsen af nye grunde i det bebyggede område (først og fremmest i Ny-København og Frederiksholmskvarteret) og til delinger af ældre grundarealer. Desuden foregreb man fremtidige ændringer i byplanen, "gadernes forandring" som man kaldte det. Det var vel de aktuelle planer for anlæggelsen af en ny portgade inden for Vesterport og indretningen af en voldgade mellem Nørre- og Vesterport, man her tænkte på.

Kommissionen skulle derfor sørge for, at hver grund blev takseret efter sin størrelse, brugbarhed og beliggenhed. Formålet var tydeligvis at skabe lighed mellem ejere af grunde, der i øvrigt var sammenlignelige, samt proportionalitet mellem forskellige grunde. Enevældens lighedsbestrebelse på det økonomiske område fornægtede sig ikke.

Derimod skulle kommission ikke vurdere bygningernes værdi. Det skete helt bevidst for ikke at fratage grundejerne lysten til at opføre "en god og dygtig" købstadsbygning. En væsentlig del af enevældens politik i forhold til København havde til formål at skabe en "zirlig" by, der kunne være en værdig ramme om monarken og det statslige apparat i det så stærkt

centraliserede dansk-norske monarki, og det skulle et ufleksibelt skattesystem ikke modvirke.

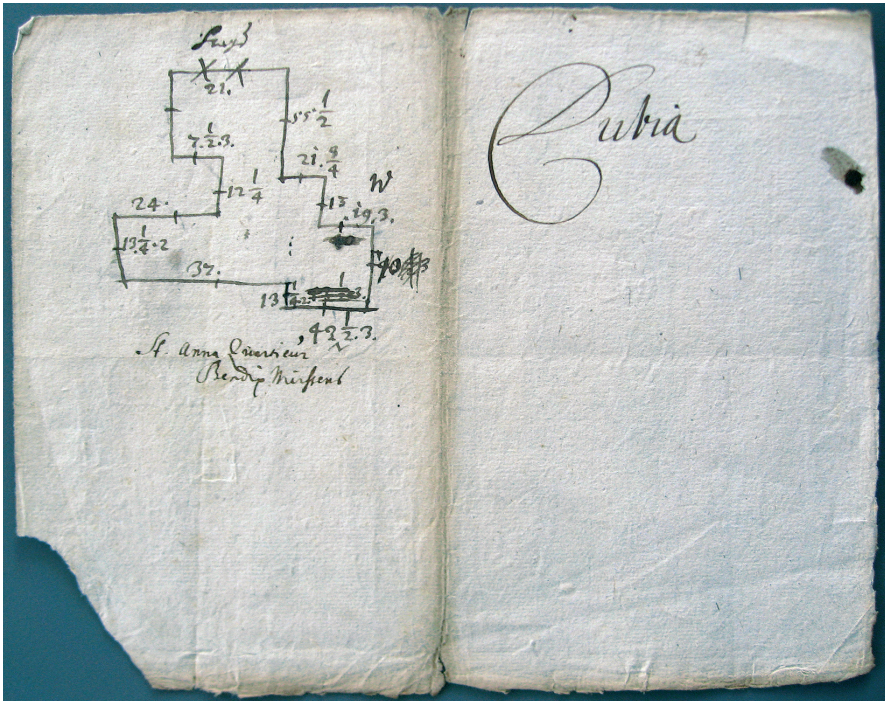
Kommissionen arbejdede i godt tre år, angiveligt fordi der var mange irregulære grundarealer i byen, som krævede særlig opmåling og udregning. I det hele taget blev arbejdet grebet an på en måde, der krævede matematisk ekspertise: Alle grunde blev opmålt i længde og bredde, og vinklerne på den enkelte grund blev noteret. Derefter udregnedes kvadratindholdet i dets fulde omfang, men det blev herefter "reduceret", da man tog hensyn til grunde med mindre brugbare gårdsrum i forhold til arealer, der lå ud til en gade. I kommissionens forslag til matriklen optræder kvadratindholdet i den bearbejdede form, og den anfører derfor ikke eksakte størrelsesforhold.

Grunden blev derefter takseret med det udgangspunkt, at grunde af lige beskaffenhed blev vurderet ens. Herefter kom en gengivelse af den samlede ny grundværdi, der var en multiplikation af grundarealet i dets reducerede form og taksationen for den pågældende gade eller for det pågældende område. Til sammenligning afsluttedes med en angivelse af grundværdien efter den forrige matrikel fra 1668.

I modsætning til de gamle matrikler indførtes matrikelnumre som en notation for hver enkelt grund, og deres identifikation og lokalisering blev dermed hævet op over personniveau. Det var noget ganske nyt og krævede tilvænning. I de første årtier blev nummeret alene benyttet ved administrationen af selve matriklen, og det blev ikke anvendt som gadeadresse. Dette skete første efter midten af 1700-tallet. De numre, der blev tildelt hver enkelt grund i 1689, er siden blevet ændret i 1756 og senest i 1806. Siden 1806 er der naturligvis sket ændringer af forskellig art som følge af byudviklingen, men nummersystemet følger principielt det samme system som i 1689 med et nummer for hver grundejendom.⁷

Den helt afgørende forskel i forhold til ældre matrikler var imidlertid, at man den 6. december 1690 oprettede et embede som stadskonduktør, der skulle sørge for en løbende vedligeholdelse af matriklen, så fremtidige mispasninger kunne undgås. Tidligere havde man blot udfærdiget en matrikel, når man havde brug for det.

Som den store landbomatrikel, der først i 1844 blev afløst af en ny, var den københavnske matrikel således en af den ældre enevældes mange reformer, der skulle sikre lighed og proportionalitet mellem borgerne – og ikke mindst skaffe skatteindtægter til staten.

Kladdekort over ulokaliseret grund fra Franciscus von Hammershaimbs noter vedrørende sit arbejde i forbindelse med matriklen 1689. Det ses, at man har foretaget en grundig opmåling af den uregelmæssig grunds sider (Stadsarkivet).

Opmålingen

Det overordnede ansvar for det lykkelige resultat af matrikelarbejdet i København kan kollektivt tilskrives kommissionens medlemmer. Den bestod af Albert Gyldensparre, Peder Hansen Resen, Willum Mule, Iver Hoppe, Poul Vinding, Ole Rømer og Hans Nielsen Aalborg. De var alle statslige embedsmænd fra centralforvaltningen, hvoraf flere dog havde supplerende funktioner i forhold til byens styre: Det gælder således Peder Hansen Resen, der foruden at være assessor i Danske Kancelli også var byens præsident (altså nærmest overborgmester). Albert Gyldensparre, der i øvrigt var bror

til den detroniserede Peder Griffenfeldt, var medlem af Admiralitetet og tillige fra 1684 medlem af den københavnske Kommission for Gader, Stenbro og Vandløb. Poul Vinding var professor i græsk ved Universitetet, men optræder her i egenskab af jurist og assessor i både Hofretten og i Danske Kancelli. Hans Nielsen Aalborg var assessor i Kommercekollegiet, der i denne periode i særlig grad havde tilknytning til København, og endelig Willum Mule, der var rådmand. Mere perifer må viceadmiral Iver Hoppe have været. Han var i 1686 og igen i 1688 på togter væk fra byen, og det må i perioder have hindret hans aktive deltagelse i kommissionsarbejdet.

Ole Rømer var det eneste medlem af kommissionen, der tidligere havde beskæftiget sig med opmåling og beregninger på et praktisk plan. Man må umiddelbart gå ud fra, at hans faglige indsats har været betydelig, men kilde-materialet tillader uheldigvis ikke at tillægge ham et entydigt ansvar for disse afsnit af matrikelarbejdet i København, selvom der er visse antydninger af, at han i særlig grad har beskæftiget sig med disse sider af sagen.

Ole Rømer var dog ikke selv ude for at foretage opmålinger af de enkelte grunde. Ganske som matrikelkommissionerne, der organiserede arbejdet med Landbomatriklen, havde man ansat menige medarbejdere med specialviden til dette arbejde.

Hovedkraften i det praktiske arbejde var ingeniøren Wenceslaus Franciscus Smendein von Hammershaimb som hans fulde navn lyder. Han var født i Schlesien i 1645 som søn af en bøhmisk adelsmand, Georg Smendein, der i 1642 var blevet adlet af kejser Ferdinand III med tilnavnet “von Hammershaimb”.⁸

I et brev, der angiveligt er fra 1675, stilet til Christian V, fortæller Hammershaimb, at han, berøvet sin formue, havde måttet forlade sit hjemland som følge af katolikernes hærgen og havde søgt asyl i Hamborg.⁹ Her havde han opholdt sig i syv år, og fungeret som lærer i de matematiske fag for sønner af en vis oberst “Kopp”. Fra årene 1670 og 1673 findes to afskrifter fra hans hånd af to matematiske og geometriske lærebøger, der må være brugt hertil.¹⁰ Men da Hamborg efter hans mening hverken gav ham muligheder for at dyrke handel eller videnskab, havde han forladt byen for i stedet at søge tjeneste hos den danske konge.

Et udateret brev til kammersekretær Conrad Biermann von Ehrenschild i Tyske Kancelli nævner, at Hammershaimb var kommet til Danmark for at træde i kartografen Johannes Mejers sted.¹¹ Denne var død i 1674, og det lykkedes da også Hammershaimb at blive kongens “matematiker og

ingeniør” med den lidt diffuse stillingsbetegnelse, som dette indebar, når der ikke findes en samtidig specifikation af opgaverne. Stillingen var tilmed ulønnet, og hvad han nærmere har beskæftiget sig med fortæller han i det uvisse.

Han fortalte senere selv, at han havde vist kongen mange eksempler paa sin viden (“viel specimina meiner scientz”), og vi kender fra hans hånd et kort over Falster (1676), et kort over Øresundsregionen (1678) og et kort over Trankebar (udateret).¹² Sidstnævnte var en kopi efter et nu tabt forlæg, for han havde med stor sandsynlighed næppe selv været i den danske koloni. Og i 1685 kopierede han et kort over et anlæg til et fasaneri i det nuværende Frederiksberg Have efter et forlæg, der var sendt til Danmark fra Heidelberg.¹³ Han synes altså at være blevet brugt til en række civile opgaver, og han ses ikke benyttet ved fæstningsbyggerierne, der ellers var tumleplads for kongens ingeniører. Heller ikke nævnes han som deltager i Skånske Krig (1676-79).

Efter sin rejse til Danmark har han sikkert også fortsat sine private studier, og en lille håndfuld afskrifter af trykte værker af matematisk og geometrisk natur har han rimeligvis brugt hertil.¹⁴ Især et manuskript fra 1695 om astronomiske forhold burde undersøges nærmere for at afklare, om Hammershaimb har foretaget selvstændige observationer, eller om der eventuelt kunne være en faglig tilknytning til Ole Rømer i dennes egenskab af astronom.

Lidt mere styr på den kongelige matematiker og geografers liv har vi fra 1686, da han som omtalt blev tilknyttet arbejdet med grundtastmatriklen i København. Her havde han tre år senere efter egne opgivelser “opmålt alle huse med stor flid” frem til 1689. For sit arbejde hermed bad han i december 1689 om 200 rdlr. samt en bestalling som ingeniør, så han kunne slå sig ned i Danmark “på sine ældre dage og dermed undgå at søge tjeneste andetsteds” som han formulerede det.¹⁵

Han kunne nok have grund til at forblive i Danmark, for i midten af 1680'erne blev han gift med den 25 år yngre Annike Knudsdatter Tved, der i de følgende 7 år fødte ham 2 sønner og 3 døtre. Den næstældste søn Jørgen Frans, blev senere lagmand på Færøerne og stamfar til den bekendte færøske gren af familien Hammershaimb.¹⁶

Parrets ældste søn, Wenseclaus Leopoldus, blev begravet den 23. november 1687 i Trinitatis Kirke i København blot 8 dage gammel.¹⁷ Han var blevet døbt sammesteds den 17. november, og hans indførsel i kirkebogen giver et vist indblik i familien og dens omgangskreds. Den boede da i Møntergade og

havde kontakt til det højere borgerskab i København: Som faddere optræder geheimeråd Mikkel Vibe, der var vicekansler i Danske Kancelli og tidligere havde været lærer for den senere Frederik den 4., samt borgmester Christen Andersen og rådmand Johan Højer.

Det vidner også om mere end faglig kontakt til Ole Rømer, at dennes hustru Anne Marie Bartholin bar den lille dreng til dåben.

Familien var næppe velstående og i regnskabet for kop- og kvægskatten 1690 betegnes han ligefrem som "fattig".¹⁸ I den tabellariske oversigt, der ledsager regnskabsnavneliste, ses det, at han nu boede i Frederiksborggade med sin hustru. Børnenes antal er ikke nævnt. Selvom mange påkaldte sig at være fattige, når de skulle betale skatter, anes en vis deroute for den schlesiske adelsmand

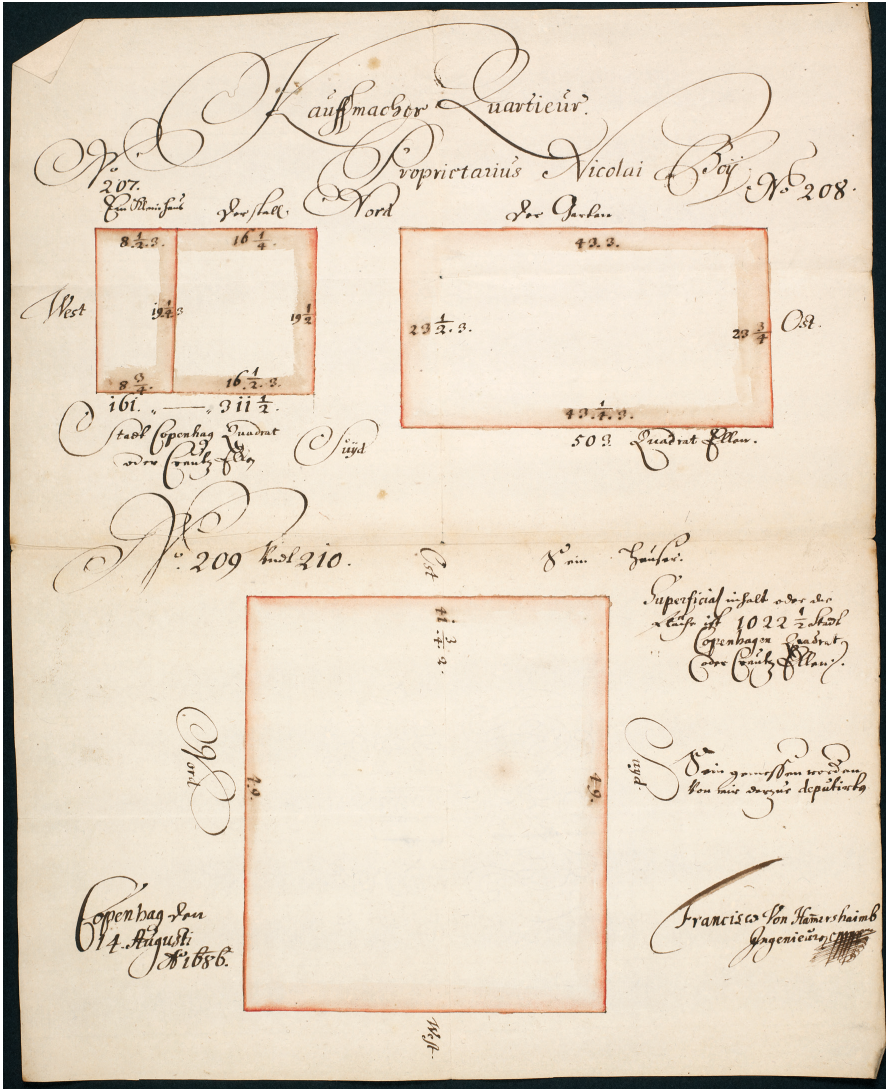
Ved sin død blot 50 år gammel i 1696 blev sønnen Jørgen Frans optaget i huset hos stadsbygmester Johan Conrad Ernst, der – som Rømer – åbenbart har kendt familien indgående.¹⁹ Annike Knudsdatter levede dog endnu frem til omkring 1700, og hun ses sidste gang i forbindelse med betalingen af 1/8 del indkvarteringsskat 1699/1700.²⁰

Hammershaimb var den førende kraft i det praktiske arbejde med den københavnske grundtakstmatrikel. Som sekretær for kommissionen fungerede først en – senere to – af Albert Gyldensparres tjenere, men da arbejdet blev for omfattende, ansatte man en medhjælp ved navn Niels Reinholdsens til at "konferere mandtal, beregne, skrive koncepter, renskrive og andet forefaldende".²¹ Reinholdsens blev ansat i marts 1687. Det var samtidigt med, at studenten Elovius Mangor tilknyttedes arbejdet.

Mangor skrev selv i november 1689, da arbejdet med grundtaksten var afsluttet, at han havde arbejdet med "mange udregninger og i alle måder været flittig", og bad om en aflønning som landmålerne ved Landbomatriklen. Det var 12 rdlr. pr. måned.²² Desuden ønskede han fortsat at arbejde med grundmåling og udregninger. Mangor fik kommissionens støtte – og 250 rdlr. af kongens kasse.

Om der har været flere tilknyttede, vides ikke, men Hammershaimb nævner selv i 1686, at nogle kort var blevet opmålt "af hans deputerede".²³ Det var før Reinholdsens og Mangors ansættelse, og han kan enten referere til Gyldensparres tjenere eller særligt ansatte, som vi ikke kender nærmere til.

Arbejdet i København var omfattende, men langt mere overskueligt end i landdistrikterne, hvor hver kommission havde 1 ingeniør, 1 protokolfører, 25 landmålere og 25 skrivere til sin rådighed.²⁴ Der var ifølge grundtaksten

Kort over en af kirurgen Nikolaj Bøghs grundarealer i Store Regnegade, opmålt i 1686 af Franciscus von Hammershaimb. Kortet kan være repræsentativt for hans opmålinger til den ny grundtakstmatrikel (Det Kongelige Bibliotek. Håndskriftafdelingen. Ny Kongelig Samling 105-2).

godt 2.900 grundejendomme i byen og med disse målt i forhold til grænser og arealer, krævede det blot en beregning af grundens areal og dens reduktion for at være afsluttet.

Hammershaimb tog sig af opmålingerne, Mangor tydeligvis af beregningerne, Reinholdsen renskrev, og kommissionen – med Rømer – overvågede arbejdet i et passende omfang.

Kommissionens papirer er gået tabt, men på forunderlig vis er dele af Franciscus von Hammershaimbs notater bevaret. De findes i Københavns Stadsarkiv.²⁵ Flere af papirerne har været benyttet af Hammershaimb i forbindelse med arbejdet med grundtaksten. Det gælder således en halv snes rids af grundarealer med angivelser af mål, men uden andre oplysninger, der desværre gør det vanskeligt at stedfæste dem nøjere. Desuden findes en opmålingsforretning (uden grundrids) af en grund i Frimands Kvarter, som oprindeligt var opmålt den 26. august 1686, men blev genopmålt i forbindelse med en deling den 28. september det følgende år.

Man må forestille sig, at alle disse kladdeagtige skitser er blevet til som følge af ommålinger, efter at det egentlige arbejde i området var afsluttet. Et brev stilet til kommissionen om netop dette, synes at bekræfte denne antagelse.

Blandt papirerne findes en regning for arbejdet med matriklen for perioden 28. oktober til 28. november 1686, hvoraf det fremgår, at man var begyndt med opmålingen af Christianshavn den 11. november, men ellers er forløbet af arbejdet ikke nærmere beskrevet.

Et udateret brev sammesteds, stilet til "Hr. Etatsråd" (hvormed sandsynligvis menes Albert Gyldensparre), fortæller om nogle revisioner i Vester Kvarter, hvor Hammershaimb havde eftergået sin tidligere opmåling med kæder.

Før Hammershaimb i det hele taget var blevet antaget til arbejdet med matriklen, havde han måttet gennemgå en prøve på sine evner. I papirerne nævnes Ole Rømer som det medlem af kommissionen, der tog sig af de faglige aspekter, da det direkte nævnes, at Rømer havde bedt Hammershaimb om at opmåle arealer af en række grunde inden for Nørre Vold. Her var der opstillet målestænger (piker) hen over en række private grundarealer, der angav, hvad der skulle eksproprieres af hensyn til gennemførelsen af en voldgade mellem Nørre- og Vesterport. Opgaven er overraskende nok ikke skrevet med Hammershaimbs hånd, men han har dog underskrevet den med den for os vigtige oplysning, at opmålingen er foretaget som en prøve, som Ole Rømer havde givet ham. På bagsiden bærer papirerne påskriften "Acta og solution bey der Stadtmessung Copenhag", skrevet med Hammershaimbs

hånd, som udelukker, at prøven var beregnet på opmålinger andetsteds.

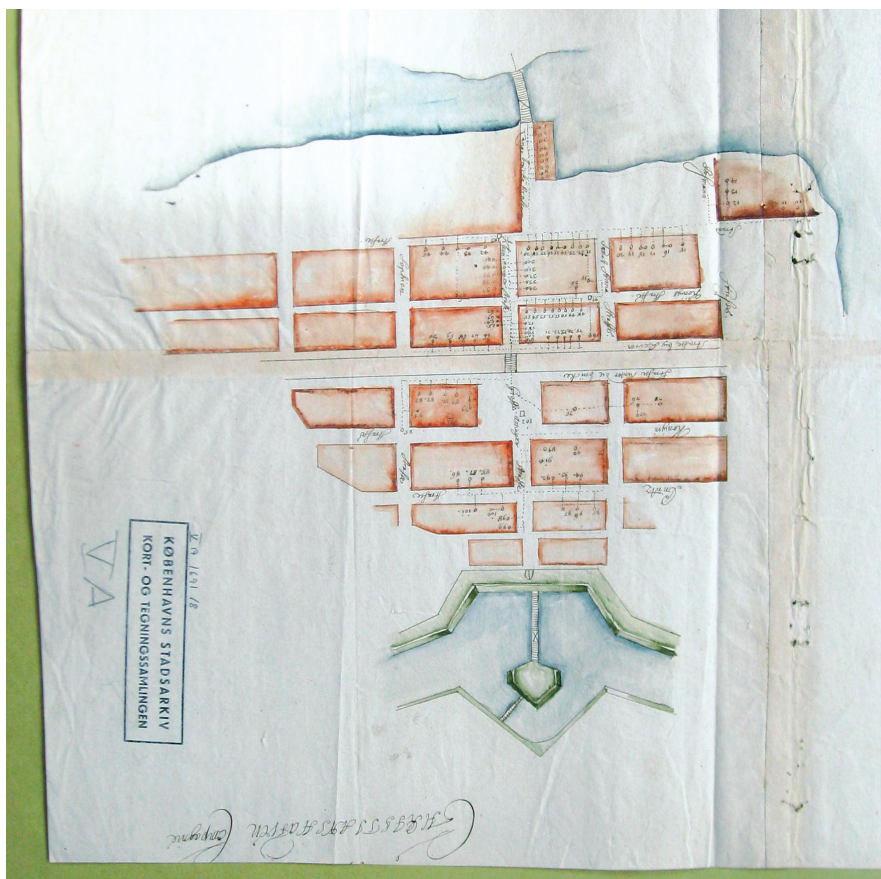
Det er det eneste, men til gengæld ganske klare, bevis for, at Rømer havde det omfattende overordnede faglige ansvar for opmålingsarbejderne i forbindelse med grundtastmatriklen i København.

Kortet

Hammershaimbs ansøgning fra 1689 om støtte og varig beskæftigelse i København er attesteret og anbefalet af Grundtastkommissionen. Den var ikke blot begrundet med hans flid og dygtighed, men også med at han var i gang med et "stort kort over det ganske København og Christianshavn", der var påbegyndt efter Kommissionens opfordring. Indtil da havde kommissionen selv betalt 60 rdlr. til Hammershaimb for arbejdet "i henseende til hans nød". Det fremgår videre, at kortet var blevet afleveret "til Kommissionens fornøjelse", og at Kommissionen havde fået 200 rdlr. til udbetaling til Hammershaimb, efterhånden som arbejdet med kortet blev færdigt. Dette kan kun betyde, at han da var i gang med kortet, og at det endnu ikke var færdigt. Kommissionen skrev videre, at man mente, at kortet ville blive så "curieux", at det vil "have allernaadigst behag". Det var nok ikke sært, for fra anden side vides det, at Christian V personligt var meget interesseret i kort.²⁶ Hertil kom, at et publiceret kort over monarkiets hovedstad ville have en politisk signaleffekt i forhold til udlandet. I 1730'erne udsendte den franske konge således et eleveret kort over Paris som gave til regenter i andre lande, og i Danmark forsøgte man det samme med Chr. Geddes kort over København et par årtier senere.²⁷

At Hammershaimb som tidligere nævnt havde opmålt alle huse med "stor flid" mellem 1686 og 1689 er ikke et entydigt bevis for, at der også var blevet udarbejdet kort over de enkelte grunde, men tilfældigt er der bevaret tre kort over sammenlagt fem grundarealer, tilhørende kirurgen Nikolaj Bøgh – alle fra 1686 – og alle opmålt ganske nøjagtigt i måleforholdet 1:132 eller 1½ gang heraf 1:198. Ved alle sider af grunden er anført deres nøjagtige længde, og i alle tilfælde er anført deres areal. Grunden er beskrevet ganske kortfattet, og kun på et enkelt af de fem grunde angives det, at en del af grunden er bebygget (med et "muret hus").

Fire af de fem grunde ligger i Store Regnegade og heraf er to med sikkerhed tegnet i forbindelse med en udstykning, så her kunne grundene måske

Kort over Christianshavns Vandkompagni, der fik vand fra Peblingesøen. Det blev ledt ind gennem Vestervold, løb videre langs Frederiksholmskvarteret og forbi Slotsholmen over Knip-pelsbro frem til procucenterne. Franciscus von Hammershaimb har efterladt sig en kladde, dateret 20. april 1691, og rentegningen er vel fra samme tid (Stadsarkivet).

være ubebygget. Den femte grund ligger med den fornemme adresse Amager-torv 2, svarende til vore dages gadenummer 4. Den var imidlertid bebygget, og her optræder ikke nogen bygningssignatur.

Da grundtaksten netop ikke skulle tage hensyn til bebyggelsen, har de kort, som blev udfærdiget over de enkelte grunde sandsynligvis blot inde-

holdt grundens afgrænsning mod naboer og gader med angivelse af længde og vinkler, så man kunne beregne dens areal.

Man kan på baggrund af de bevarede kort over Nikolaj Bøghs grunde fristes til at tro, at samtlige grunde er blevet opmålt, og i så fald er der blevet udarbejdet 2.900 selvstændige kort.

Efter udregning af grundarealet har disse kort ikke i sig selv repræsenteret nogen værdi for Grundtakstkommission, og de er vel blevet kasseret eller gået tabt sammen med kommissionens øvrige papirer. Senere spor af dem har i hvert fald ikke kunnet findes.

Men det må have været fristende at sammentegne dem til et stort kort over København. Et sådant kort er som omtalt nævnt i 1690, og det var da ved at blive udført af netop Franciscus von Hammershaimb. Det forekommer sandsynligt, at Hammershaimb har færdiggjort det i løbet af nogle måneder, og at det har foreligget i 1690 eller senest det følgende år. Efter at være blevet forevist kongen, kan det være blevet leveret tilbage til kommissionen eller måske til bystyret, og dermed være gået tabt under branden i 1728.

Der findes kun ganske svage spor af det store kort: Blandt Hammershaimbs papirer i Stadsarkivet findes en oversigt over de ni gamle kvarterer i København ("middelalderbyen") med de farver, der skulle knyttes til dem. Det kan være en angivelse på et kort med kvartererne karakteriseret i forskellige farver.

Nogen større betydning ses det ikke at have haft for udviklingen af det københavnske kort. Der er ingen nye typer på fremstillinger af byen i de bevarede tegnede eller trykte kort fra perioden.

I en enkelt sammenhæng synes det store kort dog at være blevet benyttet igen, nemlig da Franciscus von Hammershaimb i 1690-93 udførte en række kort til de københavnske vandkompagnier.

Vandrendekortene

Københavns vandforsyning var i 1690'erne organiseret i private vandkompagnier, der hvert dækkede sin del af byen, og som private grundejere kunne tilslutte sig, hvis de ville have vand fra Sortedamssøen og Peblingesøen (pumpevand) eller fra Emdrup Sø (springvand) som supplement til eller erstatning for de brønde, der fandtes rundt omkring i byen.

Kompagnierne virksomhed blev samordnet af Vanddirektionen, der

var blevet oprettet i 1679. Den anbefalede den 3. december 1690, at hvert kompagni fik tegnet en afridsning, altså et kort over sit ledningsnet, så man bevarede den viden om placeringen af vandrender og stikledninger, som byens rendemestre lå inde med – også når disse var “bortdøde” som det med tidens sans for realiteterne blev formuleret.²⁸

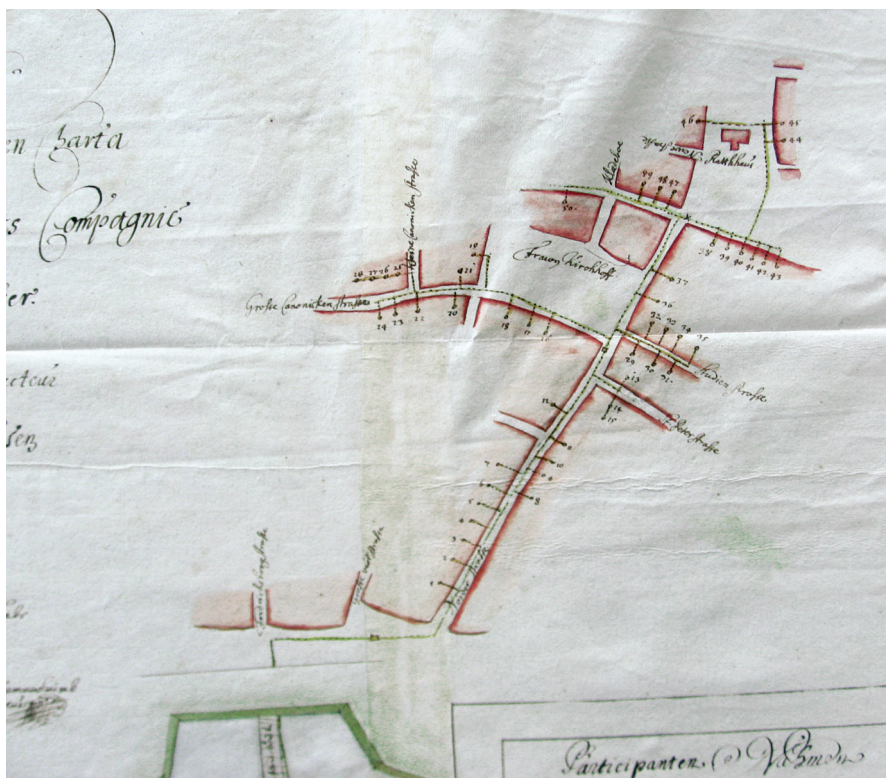
Da Vanddirektionen udsendte sin anbefaling til kompagnierne, havde Franciscus von Hammershaimb allerede været beskæftiget med en udfærdigelse af vandrendekortene for flere vandkompagnier i nogle måneder, og måske er initiativet udgået fra et eller flere af kompagnierne, der har set en idé i at udnytte de netop afsluttede opmålinger fra matrikelarbejdet til sine egne behov. Det må være forklaringen på, at flere af kortene er forsynet med dateringer, der ligger op til et halvt år før Vanddirektionens anbefaling.

Det er tidsmæssigt så tæt på grundtakstkommissionens anbefaling af at få Hammershaimb til at færdiggøre “det store kort” over byen, at man må formode, at der er en sammenhæng mellem de to kortværker, forstået på den måde, at Hammershaimb har kopieret udsnit af det store kort til specialkortene.

Vandrendekortene var udformet i en bestemt hensigt, og de bærer naturligvis præg af, at de ikke blot er tekniske tegninger, som man kender dem fra senere tider: De er tegnet ind på et topografisk rids over byen og rækker langt ud over, hvad kortenes faglige indhold berettiger til. De må altså været blevet kopieret fra “det store kort”. Vandrendekortene vil altså kunne give os en vis information om indholdet i “det store kort” og det grundlag, som det bygger på.

Der findes i alt 42 kort over de københavnske vandrender fra 1690'ernes begyndelse: Heraf er de 33 signeret af Franciscus von Hammershaimb, som med stor sandsynlighed også har tegnet de øvrige. De bærer ingen ophavsangivelse, men skrift og udstyr viser det med rimelig tydelighed. Størsteparten af kortene findes i Stadsarkivet, en mindre gruppe på Det kongelige Bibliotek, hvortil de er blevet erhvervet omkring år 1900 ved købet af grosserer L.E. Windings Samling.

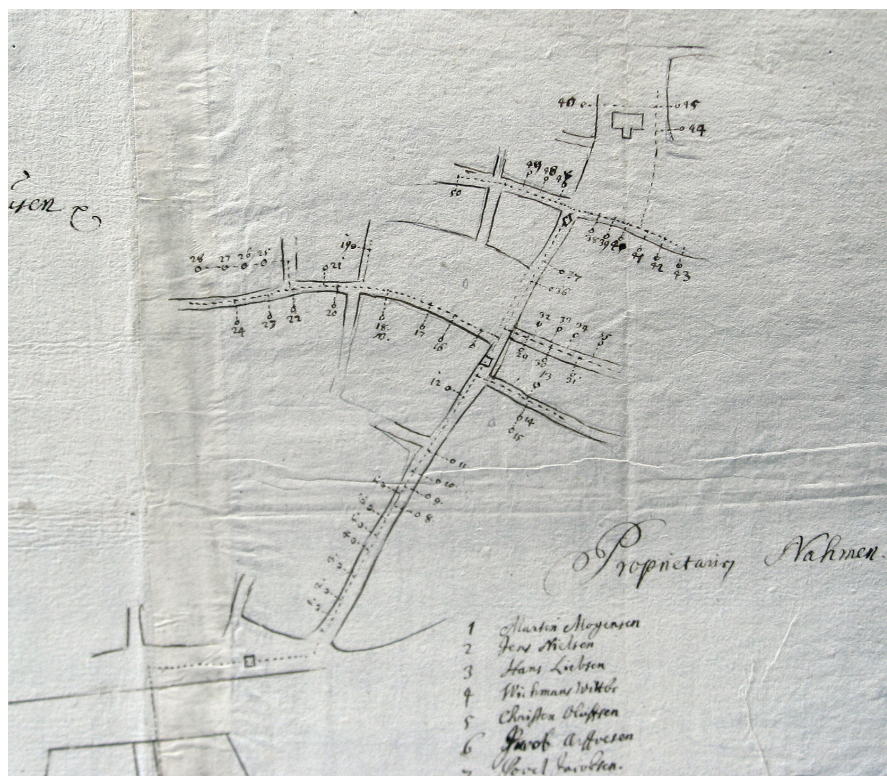
Alle kort bærer et enhedspræg: En topografisk kortskitse med vandkompagniets distrikt i byen indtegnet og med angivelse af kompagniets hovedvandledning og stikledninger til de enkelte aftagere, der også var parthavere, participanter, i kompagniet. Desuden er kortet forsynet med en tilegnelse til pågældende kompagnis vandinspektør. De fleste er som omtalt signeret og dateret af Hammershaimb.

Franciscus von Hammershaimb har efterladt sig to kort over Universitetets Pumpevandkompagni, der fik sit vand fra Sortedamsøen. Kompagniet dækkede som navnet antyder Universitetet og dets nærmeste naboer, således ses som participant nr. 22 i Store Kannikestræde Ole Rømer (Stadsarkivet).

Kortene over de enkelte kompagnier er tilpasset det ark, som det er tegnet på, og deres måleforhold varierer således fra ca. 1:1.500 til ca. 1:4.000, alt efter kompagniets geografiske udstrækning. Det tillader desværre ikke at slutte tilbage til måleforholdet på det tabte "store kort", som vi altså ikke kender størrelsen af.

Et enkelt meget tidligt kort, der må betegnes som en kladde, er angivet at være tegnet efter øjemål, men denne oplysning kan måske referere til

indtegningen af vandledningerne og ikke kortets topografiske rids, der som de øvrige kort er ganske smukt og præcist gengivet. Et enkelt kort gengiver tilmed byens omfattende fæstningsværker, selvom disse ikke havde betydning for vandtilførslen til byen.

Er de topografiske rids end omhyggelige, bærer kortene generelt præg af en overraskende sjusket udførelse med talrige rettelser i participantlister og i forløbet af vandrenderne. Det antyder, at de fleste af de bevarede kort er kladder eller forarbejder til en endelig udgave. Det forklarer også, hvorfor der er flere eksempler i mere eller mindre fragmentarisk form af flere af kortene: Undertiden mangler den komplette participantliste, undertiden den endelige afslutning i form af kolorering af rammer.

Kompagnierne har bevaret regnskaber, hvor man kan følge udbetalingerne til Hammershaimb for arbejdet med kortene: De blev udarbejdet i to

sæt, hvoraf de ene skulle overdrages Vanddirektionen, hvorimod det andet kunne bruges af kompagniet selv. Om nogle af de bevarede kort hører til disse sæt, kan ikke afgøres med sikkerhed.

15 af Stadsarkivets kort er dog nummereret i en fortløbende nummerering, og de har alle et format, der viser, at de har været indbundet i et fælles bind med en indholdsfortegnelse på et selvstændigt blad. En påskrift på et titelblad meddeler, at sættet er erhvervet for den beskedne pris af 6 rdlr. 4 mk. på auktion efter geheimeråd von der Osten den 16. april 1773, hvor han så end har fået kortene fra. Også disse kort er præget af rettelser, og det er svært at forestille sig dem brugt til præsentation i en mere officiel sammenhæng.

Sandsynligvis er de oprindelige sæt gået tabt, og de endnu bevarede kort er derfor Hammershaimbs kladder. Dette svarer også fint til de dele af forarbejderne til matriklen, der er bevaret i Stadsarkivet.

Men kladder eller ej: Kortene er de eneste spor af det “store kort over det ganske København og Christianshavn”. Hammershaimb var manden, der udførte dette kort. Han havde foretaget de forudgående opmålinger i forbindelse med matriklen, men bag ham stod Ole Rømer, der fulgte arbejdet tæt, og som i 1686 havde godkendt von Hammershaimbs opmålinger til matriklen.

-
1. Artiklen er en lettere omarbejdet udgave af et bidrag med samme titel til antologien *Ole Rømer. I kongens og videnskabens tjeneste*. Redigeret af Karin Tybjerg, Jakob Danneskiold-Samsøe og Per Friedrichsen. 2011.
 2. Matrikuleringerne i landdistrikter, købstæderne og i hovedstaden er i generelle træk omtalt i Claus Rafner: *Dansk skattehistorie IV. Enevælde og skattefinansieret stat 1660-1818*. København 2008, s. 197-219.
 3. Rigsarkivet. Danske Kancelli C8. Sjællandske tegnelser, 1682, fol. 555f, Optrykt i: *Kjøbenhavns Diplomatarium*, bind 7, s. 29, nr. 34.
 4. Rigsarkivet. Rentekammeret. 2212.4. Ekspeditionsprotokol 1679-1684, nr. 198 (venligst oplyst af Per Friederichsen, København).
 5. Københavns Stadsarkiv. Delvis optrykt i *Kjøbenhavns Diplomatarium*. Bind 3. 1877, s. 661-757. I forhold til originalen mangler flere af de kolonner, der havde særlig betydning for fastsættelsen af grundtaksten, således det reducerede areal og værdifastsættelsen af gaden. Også den enkelte grunds lokalisering i forhold til gader og torve m.v. er udeladt i diplomatariet.
 6. 1 rigsdaler = 6 mark = 96 skilling.

7. Jævnførelsesregistre mellem de tre nummersystemer, udarbejdet af Bjørn Westerbeek Dahl på foranledning af Bergiafonden, er publiceret i 2010 på Selskabet for Københavns Histories hjemmeside, www.kobenhavnshistorie.dk.
8. Hjemmesiden www.hammershaimb.dk (ultimo november 2009) med henvisning til et aktstykke i "Indenrigsministeriets arkiver" i Prag.
9. Rigsarkivet. Krigskollegiet. Indkomne breve 1675. Hammershaimb.
10. Det Kongelige Bibliotek. Håndskriftafdelingen. Thott 793-kvart og Thott 824-kvart.
11. Rigsarkivet. Privatararkiver. Conrad Biermann von Ehrenschildt. Pakke 3: korrespondance 1677-1695, Breve fra private H-L.
12. Om Hammershaimbs kort se: N. E. Nørlund: Danmarks Kortlægning. 1942, s. 56, og Bjørn Westerbeek Dahl: Omkring et par tidlige kort over Tranquebar, i: *Magasin fra Det Kongelige Bibliotek* 1995. Årg. 10, nr. 2, s. 23-33.
13. Det Kongelige Bibliotek. Håndskriftafdelingen. Gammel Kongelig Samling 386c-folio.
14. Det Kongelige Bibliotek. Håndskriftsamlingen. Ny Kongelig Samling 76b-oktav og Thott 276-folio.
15. Rigsarkivet. Rentekammeret 222.2: Danske Assignationskontor. Kongelige resolutioner på indkomne supplikker, 1.3.1690, heri brev fra Hammershaimb af 5.12.1689.
16. C. F. Nielsen: *Stamtavle over Familien Hammershaimb*. 1876.
17. Trinitatis Kirkebog over døbte og viede 1660-1692, opslag 111 (www.arkivalier-online.dk).
18. Rigsarkivet. Reviderede Regnskaber. Københavnske regnskaber. Skatteregnskaber. Pakke 19: Kvæg- og kopskatten 1690.
19. Som note 15, opslag Jørgen Frandz Hammershaimb.
20. Stadsarkivet. Indkvarteringsskat 1699-1700, Vester Kvarter 146, svarende til vore dages gadeadresse Rådhuspladsen 45, som ligger mellem Vestergade og Frederiksberggade.
21. Som note 14, brev fra Niels Reinholdsen, 4.11.1689.
22. Som note 14, brev fra Mangor, 8.11.1689.
23. Hammershaimbs bemærkning på kort over grundareal tilhørende Nikolaj Bøgh, 19.8.1686, Det Kongelige Bibliotek. Håndskriftsamlingen, 76b-oktav.
24. Ruller over medarbejderne i Rigsarkivet. Rentekammeret. 312.2-312.5. Dokumenter vedr. Landmålingskommissionerne.
25. Stadsarkivet. Kort- og Tegningssamlingen. V 2 1685-1693.
26. Molesworth, Robert: *En beskrivelse af Danmark som det var i året 1692*. Århus 1977, s. 92.
27. Bjørn Westerbeek Dahl: *Geddes eleverede kort over København 1761*. 2002, s. 37-39.
28. Stadsarkivet. Tekniske styrelser. OBV 13, kopibog for Over-Brand og Vandkommissionen, s. 238-239.

At blive stillet til skue

– Straffenes København

■ Af Karl Peder Pedersen

I dag forbindes straffe for det meste med lukkede rum og indespærring fjernt fra pæne menneskers daglige liv og færden, men sådan var det ikke i gamle dage. Dengang eksekveredes mange straffe i det offentlige rum, og for henrettelsernes vedkommende i form af, med nutidens øjne, makabre teaterforestillinger, hvor alle tilstedeværende havde en rolle at spille. Også når det drejede sig om fængselsafsonere færdedes de mærkeligt klædte fæstningslaver helt frem til 1850'erne dagligt i byens gader, mens tugt-, rasp- og forbedringshusfangerne kun lod sig se i forbindelse med fangetransporter. I denne artikel præsenteres det københavnske straffeunivers med dets skampæle, henrettelsespladser, ar-rester og fængsler.

Frem til 1795 lå Københavns Rådhus på Nytorv, og da bygningen også fungerede som domhus, er det ikke overraskende, at der også befandt sig en afstraffelsesplads tæt ved; her stod nemlig frem til 1761 et meterhøjt 8-kantet skafot med en solid træpæl plantet øverst på podiet. Det var heroppe, de spektakulære halshugninger fandt sted, og det var også her, man bundet til skampælen (kagen) fik pisk – eller som det så smukt hed: kagstrygninger – af bølden.

I 1753 fik Københavns Magistrat tilladelse til at flytte skafottet til det mere afsides liggende Halmtorv mellem Vartov og Vesterport ud mod Vestervold. Helst havde bystyret helt skilt sig af med den makabre indretning, og det er sikkert forklaringen på, at man foreløbig lod den blive stående. Så kunne spørgsmålet nemlig rejses igen, således som det skete i 1761, hvor man fik lov til at fjerne skafottet uden at skulle rejse et nyt. Stadens henrettelser fandt herefter sted på galgepladsen på Vesterbro, mens piskningerne henlagdes til Halmtorvet, hvor de blev udført ved en enkel stolpe i gadeniveau, der snart i folkemunde døbttes “piskepælen på Halmtorvet”.¹ En af de personer,

På billedet ser vi en civil betjent føre en netop anholdt person til politiarresten i Slutterigade. Årsagen til pågribelsen eller de nærmere omstændigheder omkring episoden kendes desværre ikke. Wilhelm Marstrand: En anholdelse, 1835. Københavns Museum.

At blive stillet til skue for alt og alle hørte til en af byens mildeste straffe, som man endda uden videre kunne idømmes af politimesteren. Det at være fastspændt nogle timer i halsjernet – at stå i gabestokken som det kaldtes – ødelagde ikke ens gode navn og rygte, og derfor kunne fiskerkonerne umiddelbart efter deres løsladelser gå tilbage til deres boder på Gammel Strand og fortsætte med at sælge fisk. Kone i halsjern. Maleri af anonym kunstner på Københavns Museum.

der oplevede disse afstraffelser, var den senere general Frederik Müller, der i 1800 var begyndt at gå i skole hos en frøken på stedet. Han beskriver i sine memoirer scenen således: “På dette torv foretoges dengang offentlig afstraffelse, kagstrygning og brændemærken. På torvet var anbragt en fast pæl, hvortil synderen blev bundet. Slige eksekutioner foretoges temmelig

hyppigt. Byens vægtere samt hujende gadedrenge ledsagede forbryderen til og fra eksekutionen og slog kreds, mens straffen fuldbyrdedes af bødlen. Fra mamsellens vinduer så vi elever dette sørgelige skuespil, som dengang ikke rørte mig; vel fordi man altid fortalte mig, hvor velfortjent straffen var”²

Også ved Gammel Strand stod der i begyndelsen af 1800-tallet en skampæl specielt beregnet for højtråbende fiskerkoner. Den senere notarius publicus Nicolaj Abrahams boede som barn i nærheden, og han erindrede som gammel mand “det burleske skue af fiskerkællingerne, der dengang var i høj grad støjende og uregerlige. For at holde styr på disse amazoner var der på fortovet ved kanalen oprejst en pæl, hvori der hang et halsjern i en kæde; det var den såkaldte gabestok, og vi havde et par gange det tragikomiske syn at se en af disse balstyrige damer paradere med jernet om halsen med en vægter ved hver side og omgivet af en sværm hujende og jublende drenge”. Skampælen, også ofte som her kaldet gabestokken, var udstyret med halsjern i en kæde, hvortil den straffede kunne fastgøres. I det her beskrevne tilfælde er der ikke tale om kagstrygning (piskning), men om den mildere politimæssige, disciplinærstraf, hvor den pågældende fastspændte i halsjernet stod udleveret til folks spot og spe i nogle timer.³

Hvornår skampælen ved Gammel Strand gik af brug, er det ikke lykkedes at fastslå, derimod vides det, at de sidste offentlige piskninger på Halmtorvet fandt sted i 1840. I 1853 afslog politidirektør Bræstrup nemlig at lade en arrestant kagstryge her med en henvisning til, at “denne straf ikke siden året 1840 er blevet fuldbyrdet på Halmtorvet”, og det ville ikke være “stemmende med tidsforholdene” at genoptage afstraffelserne her; i stedet foreslog han at lade den pågældende piske i Tugthusets lukkede gård.⁴

Retterstedet uden for byen

I 1761 henlagdes alle offentlige henrettelser, som tidligere nævnt, til galgepladsen på Vesterbro, der lå omtrent ved den nuværende Amerikavej tæt ved Enghave Plads. Stedet havde navn efter den murede galge, der dog allerede i 1779 solgtes til en brændevinsbrænder for 51 rd.⁵ Selvom galgen var forsvundet, emmede stedet fortsat af uhygge, når døde kroppe lå på hjul og stejle, og det var jo ikke noget kønt syn at blive mødt med for folk, der ankom til København vestfra. I 1791 blev magistraten derfor bedt om at finde en mere diskret henrettelsesplads, og året efter flyttedes

eksekutionerne til Slagtervangen på Østerbro tæt ved Øresundskysten. Før man forlod Vesterbro fik man ordre om “at foranstalte det hidtil brugte rettersted ryddeliggjort, så at kroppen af delinkvent Woyer, som endnu ligger på stejle dér på stedet, nedgraves”. Det handlede om de sørgelige rester af englænderen – og dobbeltmorderen – Frantz Woyer, der den 13. oktober 1791 var blevet halshugget og efterfølgende lagt på hjul og stejle.⁶

Slagtervangen fungerede som henrettelsesplads for både civile og militære myndigheder frem til 1806, hvor den nedlagdes;⁷ angiveligt fordi den nu og da stod under vand, men reelt pga. konstant utilfredshed fra de nærmeste naboer på kalkbrænderierne, der klagede over, at retterstedet skadede deres renommé og omsætning. I stedet henlagdes henrettelserne til den såkaldte Svenske Skanse på Christianshavns Fælle, ikke langt fra de ildlugtende renovationskuler. Det gamle forsvarsanlæg var omgivet af volde og vandgrave, men i Danske Kancellis indstilling til kongen fremhævede man, at “passagen dertil er meget god, og der er tilstrækkelig plads for tilskuere”.⁸ Gadenavnet Ved Skansen ikke langt fra Christmas Møllers Plads minder stadig om stedet. Denne uhyggelige og stinkende plads, lidt væk fra alfarvej, men alligevel tæt på byen, blev hovedstadens sidste offentlige henrettelsesplads, og her eksekveredes i 1854 og 1857 et par dødsdomme,⁹ som forfatteren Willy Schorn oplevede på nærmeste hold og senere skildrede i *Da Voldene stod*. Så vidt vides, var det de sidste offentlige henrettelser i København.¹⁰

Stadens civile arresthus

Efter bybranden i 1795 flyttede både bystyret og politiet til Charlottenborg, og her indrettedes i hovedbygningens kælderrum også politiarrester, der passedes af en vagtmester og et par vægttere. De blev i 1801 udstyret med udførlige instrukser, som bl.a. pålagde dem hver dag at gennemgå lokalerne for at forebygge fangeflugter, ligesom de skulle holde skarpt øje med, at ingen udefra kontaktede de indsatte, og “at ingen hemmelig korrespondance eller [indsmugling af] skarpe instrumenter finder sted”. Derudover pålagdes det specielt vagtmesteren at “beflitte sig på god og menneskekærlig opførsel imod dem (dvs. arrestanterne); vel betænkende at endskønt de muligvis er genstand for straffelovene, så er de dog på ingen måde genstand for enten utilbørlig medfart eller egen nytte”.¹¹

I 1814 rykkede politiet og Landsover- samt Hof- og Stadsretten ind i

Kagstrykningstrat

Saa flekker jeg om som Vildet saa frie
Dog veed jeg, det varer kun kort,
Og inden en fjorten Dags Tid er forbi,
Man fløber vist eller mig bort;

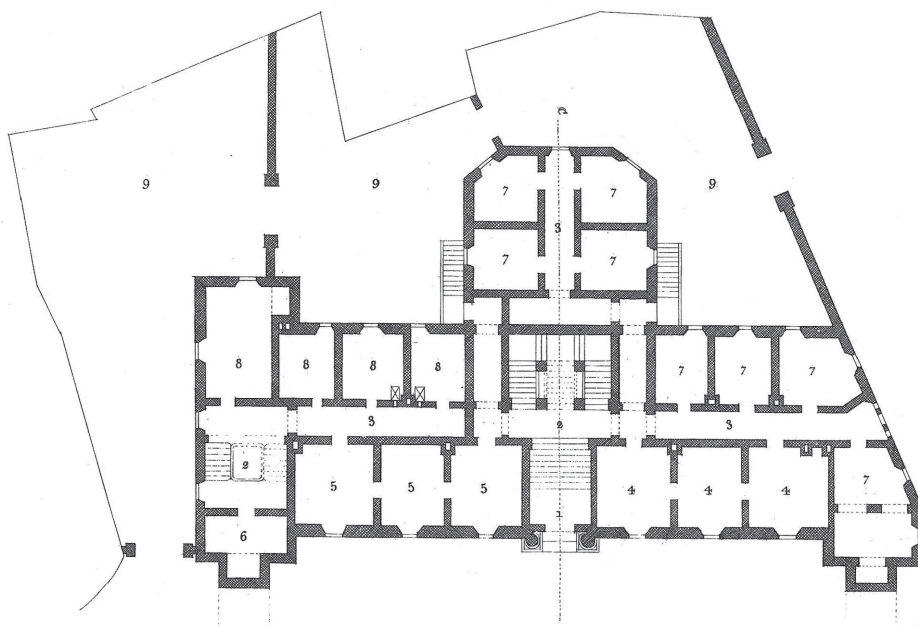
På denne tegning af P.C. Klæstrup ser man bøddlen assisteret af vægtene føre en delinkvent fra Arresthuset til Halmtorvet, der var skueplads for alle offentlige piskninger mellem 1761 og 1840. Kagstrykning, dvs. piskning af bøddlen, var en alvorlig straf, ikke mindst fordi de pågældende blev uærlige, og derfor havde meget vanskeligt ved at finde tilbage til en normal tilværelse igen. Tegning i H.M. Dronningens Håndbibliotek, Amalienborg.

arkitekten C.F. Hansens nye Råd- og Domhus, mens arrestanterne indtog det ligeså nye arresthus i Slutterigade,¹² der stod i forbindelse med hovedbygningen med hele to “sukkenes broer”. Mens det gav sig selv, at mottoet på rådhusets facade måtte være det klassiske *Med lov skal man land bygge*, var det vanskeligere at give arresten en overskrift, og man endte med at vælge det køligt-juridiske *For Almeen Sikkerhed*, som stadig ses på bygningens facade.¹³

At der omgående udviklede sig en intens kappestrid mellem fangerne om at være den første, der flygtede fra den splinternye arrest, kan ikke undre, og myndighederne blev da også snart vidne til en række udbrudsforsøg, hvoraf flere kronedes med held. Den 1. maj 1816 informeredes politidirektør Hvidberg således om, at “varetægtsfangerne Lars Petersen og Niels Walberg kl. 4 e[fter]m[iddag] var udbrudt] af arresten nr. 19, efter at de havde brækket hul på muren under vinduet”. Det var åbenbart dråben, der fik bægeret til at flyde over, for omgående nedsattes en kommission, der skulle give bygningen et grundigt sikkerhedstjek. Gruppen, der også talte C.F. Hansen, mødtes første gang den 8. maj 1816, og her drøftede man både skærpet vægtertilsyn, og “om nogle af arresterne (...) skulle forsynes på udvæggene med egeplanker, dersom disse kan fastgøres, samt om dobbelte jernriste i vinduerne”. Senere samme dag betroede den hurtigt indfangne Lars Petersen Hvidberg, at hans og Walbergs flugt “var sket ved hjælp af to søm på mindre end to timer”, og han tilbød – en kende stolt – at vise, hvordan han “med de to sømstumper i mindre tid end to timer [kan] gennembryde muren i en anden arrest”. Dette tilbud kunne politidirektøren ikke dy sig for at lade gå videre til C.F. Hansen, der fornærmet replicerede, om “han troede, han ved at samtykke og lade foretage en sådan prøve, lod sig kompromittere”. Derfor fik Lars Petersen desværre ikke lejlighed til at demonstrere sit udbrydertalent,

At blive straffet på livet var en mulighed helt frem til 1930. Indtil 1760'erne skete de fleste henrettelser under stor offentlig bevågenhed på skafottet i byens midte, hvorefter de flyttedes til galgepladsen på Vesterbro. Der findes ikke mange billeder af sådanne scener, men en undtagelse er den politiske skueproces mod greverne Struensee og Brandt i 1772. De blev halshugget på et til lejligheden opført skafot på Østre Fælle, og efterfølgende ført til Galgepladsen og lagt på hjul og stejle, som det ses på dette billede. Koloreret træsnit, Billedsamlingen, Det Kongelige Bibliotek.

I 1814 toges Københavns nye arresthus i brug. Der var tale om en arkitektonisk set meget smuk bygning med knap 30 rum. Anlægget var internt forbundet med rets- og politikomplekset således at arrestanterne kunne føres frem og tilbage fra forhør i et lukket kredsløb. Til gengæld var det relativt let for dem at komme i kontakt med udenforstående gennem stueetagens vinduer. Gengivet efter Samling af forskellige offentlige og private Bygninger, tegnede og udførte under specielt Opsyn af C.F. Hansen, 1825.

hvorimod Hvidberg sikkert frydede sig over, at ansvaret for den “usikre” arrest nu tydeligt var placeret hos den – ikke mindst i eftertiden så berømte – arkitekt, der åbenlyst ikke turde lade sit bygværk efterprøve.¹⁴

Den nye fængselsbygning – Nytorvsarresten – rummede ca. 40 fange- rum, som frem til 1845 var opdelt i en politi- og en domstolsafdeling med henholdsvis politidirektøren og Kongens Foged som arrestansvarlige, og i det daglige ledet af hver sin vagtmester, der igen under sig havde en håndfuld arrestvægttere og en “økonom” til at forestå husholdningen.¹⁵ Kongens Foged kunne også efter 1815 fortsat disponere over flere arrester i Stokhuset, hvor man siden 1796 havde haft en såkaldt interimsarrest, og derfor var det normalt ikke hans afdeling, der var mest presset. Dette forstærkedes også

af, at gældsfængslet hørte under domstolen, og her sad ganske få fanger. I 1828 omfattede politiafdelingen 18 arrester, “hvoraf sædvanligt tre à fire er indrettet for 12 [personer], to og imellem tre eller fire til ni [personer], tre til tre [personer] og de øvrige til seks personer hver, så at de altså, når de alle er således fyldt, kan rumme fra 120 til noget over 130 personer”.¹⁶ I 1846 lå det gennemsnitlige antal indsatte i Politiarresten på 100 samt ca. 40 i domstolsarresterne, således at der i snit sad 140 personer bag lås og slå.¹⁷

I Arresthuset anbragtes mænd og kvinder altid adskilt, hvortil kom, at en række arrester reserveredes til særlige formål; eksempelvis anvendtes i 1839 to af de da 23 politiarrester til detentioner, to andre udelukkende til indsatte med smitsomt hududslet, to til afsonere af vand og brød-straffe og to til “personer, der ej kan henføres til almueklassen”, mens de resterende ca. 15 arrester brugtes til “forbrydere, som enten er underkastet inkquisition ved Politiretten, eller efter dom udstår straf af fængsel på simpel fangekost”.¹⁸

Arresthuset fungerede således både som detention, varetægtsfængsel og regulært fængsel for folk med korttidsstraffe, og derudover rummede det også gældsfængslet. Helt tilbage fra 1600-årene kunne kreditorer bruge fængsling som tvangsmiddel over for genstridige debitorer og det oven i købet på ubestemt tid. Gældsfangerne var ikke – og blev heller ikke betragtet som – kriminelle, og de fik derfor stillet eneværelser til rådighed. Efter at Bræstrup ved oprettelsen af Kriminal- og Politiretten i 1845 overtog administrationen af hele arrestkomplekset, gik der ikke lang tid, inden han rejste denne problematik over for Danske Kancelli. Han bad om, at “gældsfængslet indskrænkedes til en vis fastsat tid i forhold til den skyldige sums størrelse, hvilket, så vidt mig bekendt, skal finde sted i de fleste fremmede stater”. Blot ni måneder efter Bræstrups henvendelse fastsatte forordningen af 17. februar 1847 præcise tidsrammer for gældsafsoninger, ligesom den slog fast, at man *ikke* kunne sættes i gældsfængsel for beløb under 50 rbd.¹⁹

Når Bræstrup så ihærdigt – og succesfuldt – rejste debat om gældsfængslet, bundede det i et stærkt ønske om at få dets areal indskrænket. Det forstår man godt, når man erfarer, at samtlige seks rum i arresthusets 1. sal og fire i stueetagen var reserveret til disse få personer.²⁰ Efter 1847-forordningen faldt det gennemsnitlige antal gældsfanger fra seks til tre, og derfor tøvede Bræstrup ikke med at overdrage alle 1. salens rum til kriminelle afsonere, dog primært “arrestanter af en bedre stilling, som det på grund af omstændighederne må anses betænkeligt at indsætte i den nye cellebygning, eller for personer, der skal afsone bøder”. I 1849 prøvede Bræstrup på at

slippe af med resten af gælds fængslet, idet han øjnede en chance i det tomme Frederiksholms Arresthus, i daglig tale kaldet Blåtårn, – vel at mærke ikke at forveksle med Leonora Christinas Blåtårn, der i 1730'erne var blevet revet ned sammen med det gamle Københavns Slot.²¹ Men med beslutningen om dettes nedrivning fortonede denne mulighed sig, og gælds fængslet forblev, hvor det var, indtil ordningen afskaffedes med konkursloven af 25. marts 1872.²²

Som det tidligere er fremgået, sad der flere – ofte mange – fanger i de enkelte rum, og det var først og fremmest problematisk i forbindelse med varetægtsfanger, hvor “det første princip ved deres fordeling i de forskellige værelser [må] være at forebygge sådanne forbindelser og kollisioner, som for undersøgelsesernes gang og sagernes behandling ved retten kan være af skadelige følger”. I situationer, som ufravigeligt krævede “enkelte individers fuldkomne isolering”, måtte man klumpe de øvrige fanger endnu mere sammen, og hvis dette ikke var muligt, da at få dem anbragt i andre arrester. Arresthusets placering på en hjørnegrund viste sig i øvrigt snart at være en grundskavank; det var nemlig alt for nemt for indsatte at komme i kontakt med folk uden for murene, ikke mindst om sommeren, når man af hensyn til luftventilationen var nødt til at holde vinduerne åbne.²³ Bl.a. for at forhindre kontakt mellem indsatte og forbipasserende, var der helt frem til 1856 opstillet en militær vagtpost udenfor, men dette var ikke altid tilstrækkeligt.²⁴ Således klagede politidirektør Kierulff i 1822 til kommandantskabet over, at folk, der ville tale med indsatte, fik medsammensvorne til at besnakke – og måske også bestikke – skildvagten, således at han ikke opdagede, hvad der foregik. I brevet bad politidirektøren om, at vagtposterne blev gjort opmærksom på denne taktik, og huskede at arrestere enhver, som blev grebet i dialog med indsatte.²⁵

I modsætning til hvad der var tilfældet med fæstningsslaver og straffefanger, var Arresthusets indsatte *ikke* forpligtet til at arbejde. Dog fik fra 1841 de, der ønskede det, mulighed for at forkorte tiden ved for mændenes vedkommende at spinde uld og for kvindernes at spinde linned eller strikke.²⁶

Behovet for enkeltceller til isolationsfanger manifesterede sig ofte i årene efter 1815, men at ombygge arrestanlægget til enkeltcellefængsel kom ikke på tale, dels fordi C.F. Hansens bygning ikke var velegnet, dels fordi man i så fald ville stå med et stort pladsproblem, da der så slet ikke ville være plads til det samme antal fanger som før. Eneste realistiske løsning var udvidelser eller tilbygninger, og derfor købtes i 1836 en nabobygning, der “ved dens beliggenhed inde i gården og afsondret fra gaden [var] bedre skikket end den

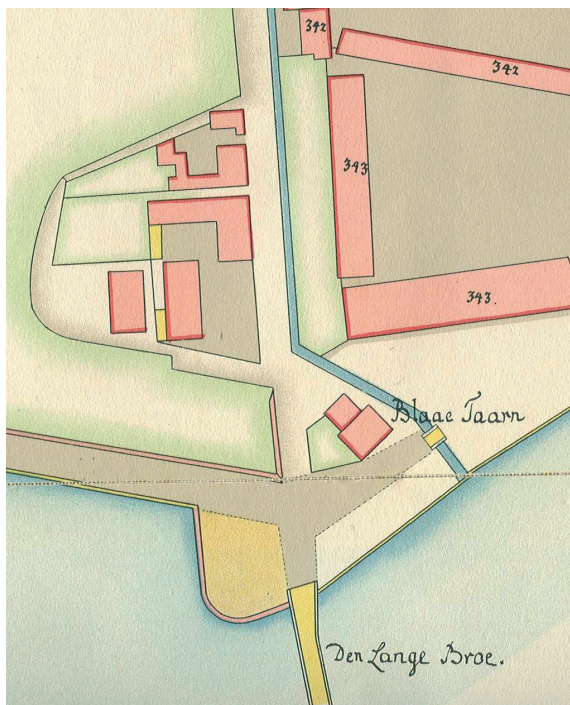
ældre til et passende forvaringssted for sådanne arrestanter, som man, enten med hensyn til undersøgelser eller for at hindre dem i at fordærve andre eller selv at fordærves, ønsker i isolation”. Ombygningen af det nyerhvervede hus skulle betales af Københavns Kommune, men her var viljen til at sætte penge i et dyrt cellefængsel ikke stor. Nu var der jo også den hage ved det, at cellefængslet blev markant dyrere end oprindeligt antaget. Bygningen viste sig nemlig at være for spinkel til at kunne bære de mange cellévægge, og måtte derfor erstattes af en nybygning.²⁷

Først efter af den kendte engelske filantrop Elisabeth Fry i 1841 havde besøgt København og kritiseret fængselsforholdene, kom der for alvor skub i tingene; regeringen gik nu ind og dikterede en løsning, og i 1843 stod et nyt firetages fængsel klar. Huset døbt Cellebygningen, og rummede på hver etage seks enkeltceller samt et større lokale til tre personer. Da ét af disse benyttedes til vægtvægtrum, kunne annekset huse 33 fanger, hvilket ikke blot betød en betydelig kapacitetsforøgelse, men vigtigst af alt tilgodeså politiets behov for isolationsceller til varetægtsfanger. For at forhindre kommunikation over den smalle gård til den gamle arrest, blev Cellebygningens vinduer blændede med plader anbragt i kort afstand fra vinduesåbningerne, således at lidt lys kunne trænge ind i de ellers helt mørklagte rum.²⁸

Med indvielsen af cellefængslet i 1843 og reduktionen af gældsængselsafdelingen få år senere kunne Nytorvsarresten i en del år holde trit med udviklingen, men i slutningen af 1860'erne gik det ikke længere, og i 1870 oprettedes Christianshavns Arrest med 92 celler og 43 fællesarrester. Den var sammen med Nytorvsarresten i brug til 1895, hvor det splinternye Vestre Fængsel i 1895 slog portene op for alle hovedstadens arrestanter og afsonere.²⁹

Frederiksholms Arresthus

Københavns andet civile lokalfængsel lå i Frederiksholms Kvarter tæt ved Langebro, og dets officielle navn lød derfor Frederiksholms Arresthus, som nævnt kaldet Blåtårn. Frederiksholmsarresten blev drevet af myndighederne i Københavns Amt, og den rummede frem til 1831 syv arrester, hvorpå bygningen forhøjedes med en ekstra etage med plads til yderligere ni fangerum. Et af disse var reserveret hoffet, der siden 1700-tallet også havde benyttet Blåtårn som arrest. Til hofetaten hørte Det Kgl. Teater, og netop

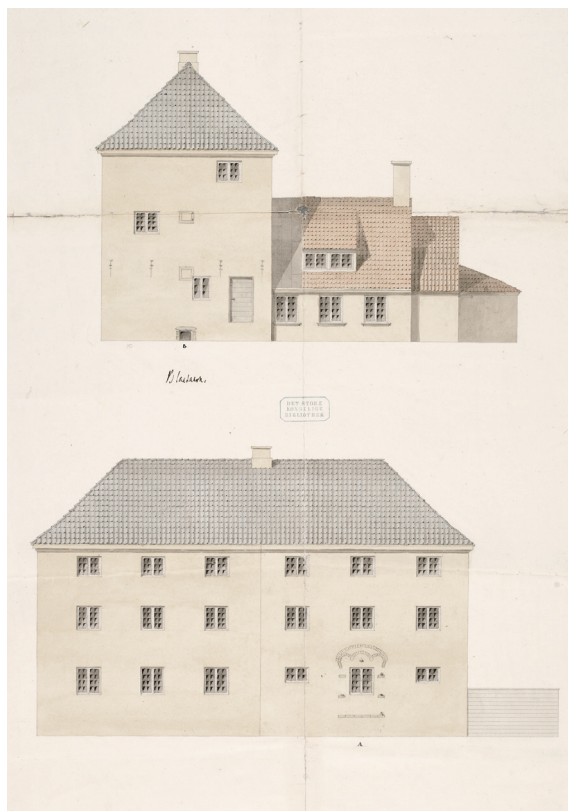
København var i kraft af befæstningsanlæggene, de nat-telukkede byporte og den tætte personkontrol et meget sikkert sted. Derfor valgte oplandets myndigheder at placere deres arresthus inden for voldene i det gamle Blåtårn, der lå ret afsides ved den gamle Langebro bag Fæstningens Materialgård og Hestegardekasernen. Chr. Geddes kort over Vester Kvarter 1757, Det Kongelige Biblioteks Håndskriftsamling.

i 1831 sendte teaterledelsen solodanserinden Andrea Krætzmer 31 dage i fængsel som straf for "insubordination".³⁰

Ved siden af den fine hofcelle var endnu ét værelse reserveret til amtets knap så fine gældsfanget, mens resten brugtes til alle underklassefangeterne, som også her anbragtes kønsadskilt. Frederiksholms Arresthus passedes af en arrestforvarer uden medvirken af vægtere eller andet personale, bortset fra hans egne tjenestefolk.

Da det første københavnske Amtsråd trådte sammen i 1842 skete det i Blåtårn, men allerede efter første møde havde man fået mere end nok af stedet, og besluttede at henlægge fremtidige sammenkomster til stiftamtmandsboligen. Samtidig begyndte man at se sig om efter en mere passende adresse til amtsrådet, birkeretterne og arresthuset, og i 1848 stod det nye amts-, ting- og arresthuskompleks på Blegdamsvej færdigt. Endnu et par år benyttedes enkelte af Blåtårns fængselsrum, men derpå solgtes det gamle fangetårn til nedrivning.³¹

Frederiksholms Arresthus var det officielle navn på Blåtårns-arresten, som udover almindelige kriminelle fra Københavns Amt, også nu og da gav plads til fine skuespillerinder fra Det Kongelige Teater. Det gamle arresttårn benyttedes nemlig også af hoffet. Opstalt af facaden til Frederiksholms Arresthus efter ombygningen 1803. Ny Kongelig Samling 371c-2, nr. 35, Håndskriftafdelingen, Det Kongelige Bibliotek.

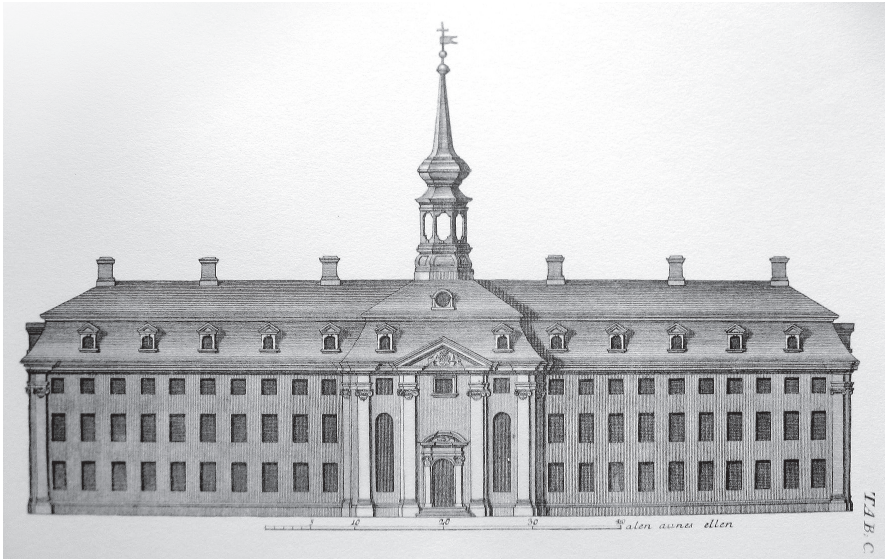

Tugt-, Rasp- og Forbedringshuset på Christianshavn

Siden 1600-tallet havde Københavns store civilfængsel ligget på Christianshavns Torv,³² og det omfattede oprindeligt to afdelinger, nemlig Rasp-huset, hvor fangerne var tvunget til at raspe farvetræ, og Tugthuset, hvor de indsatte udførte knap så hårde arbejdsopgaver. Hertil føjedes i 1790 Forbedringshuset, som man søgte at afsondre fra de to hårde afdelinger i håb om at undgå, at forbedringshusfangerne indledte de samme triste kriminelle løbebaner, som næsten uløseligt var forbundet med ophold i tugt- og rasphusene. Også forbedringshusfangerne arbejdede i dagtimerne, mens nätterne tilbragtes på store, kønsopdelte sovesale. Tilsvarende havde

rasp- og tugthusfangerne hver deres egne sovesale med gode muligheder for udveksling af informationer og erfaringer. Hvad dette kunne føre til, viste fangeoprørene i 1815 og 1817, som ikke havde kunnet organiseres uden disse naturlige kontaktmuligheder. At direktionen var opmærksom på faremomentet fremgår af, at den i 1814 fik den konstituerede stadsbygmester Johannes Meyer til at udarbejde forslag til, hvordan man kunne ombygge "den store tugthussal" til 34 celler, fordelt med 17 på hver side af en midtergang, hvorfra vagtpersonalet kunne overvåge fangerne så omhyggeligt, "at enhver bevægelse blandt de i kachotterne værende fanger kan høres". Her skulle "34 af de farligste fanger være indelukket dag og nat, og kun sysselsættes med sådant arbejde, der ikke udfordrede noget farligt værktøj". Projektet nåede imidlertid ikke at blive realiseret før fangeoprøret i 1817, hvorpå det skrinlagdes,³³ og først i 1846 blev til virkelighed i form af en nybygning.³⁴

Siden 1780'erne havde straffeanstalten organisatorisk været forbundet med Den Militære Klæde- og Manufakturfabrik i Rigensgade (Guldhuset),³⁵ idet fabrikkens direktør også var chef for fængslet. Som led i de omfattende forvaltningsmæssige strukturtilpasninger i 1814-15, ændredes også vilkårene for klædefabrikken, som ikke længere fik brug for fangearbejdskraft. Derfor ophævedes den ledelsesmæssige sammenkobling, da generalkrigskommissær d'Auchamp i 1816 fratrådte, og i stedet indsattes den tremands store fattigvæsendirektion suppleret med politidirektøren som ny fængselsledelse. Den officielle begrundelse gik på, at fattigvæsenet for fremtiden ville komme til at stå som en meget vigtig aftager af straffeanstaltens produktion, hvortil føjedes den noget deprimerende, men vel nok ganske ærlige, konstatering, at "en meget stor del af dem, der udgår af dette, siden kommer under fattigvæsenets forsorg". Når man i kancelliet fandt det nødvendigt også at placere politidirektøren i den nye ledelse, var det "for at sætte denne direktion i stand til i mødende tilfælde at virke med fornøden kraft". Den kombinerede fattigvæsens- og politiledelse holdt til 1845, hvorpå vicepolitidirektør von Osten udpegedes til "første og styrende medlem" af en tremands stor direktion. I 1850 ændredes ledelsesforholdene igen, idet von Osten blev enedirektør, dog nu i det daglige stærkt assisteret af en ny fængselsinspektør.³⁶ Kort tid før den nye fængselsdirektion tiltrådte i 1816 havde man mærket de første fangeuroligheder, og at der var god grund til at frygte mere af samme skuffe, afløredes i sommeren 1817, hvor man oplevede det store fangeoprør, der blev slået ned med stor brutalitet og terrorjustits.³⁷ Allerede mens oprøret stod på, nedsattes en standret, der efter 40 timers uafbrudt arbejde afsagde

Bygningsfirkanten afgrænset af Christianshavns Torv, Dronningensgade, Sankt Annægade og Ovengaden oven Vandet rummede fra 1662 til 1928 en af Københavns store straffeanstalter. Det begyndte med opdragelseshjemmet Børnehuset og videreførtes som tugt- og rasphus og fra 1790 også som forbedringshus. "Forværringsanstalten" kaldte københavnernes det ironisk. Billedet viser den nyopførte fængselsbygning. Kobberstik i Laurids de Thurah: Hafnia hodierna, 1748.

en række domme, som umiddelbart efter stadfæstedes af Frederik 6. uden nogen form for appellmulighed. Syv dødsdømte halshuggedes omgående, og i oktober 1817 overgik samme skæbne yderligere syv fanger. Under opstandens nedkæmpelse blev der skudt med kanoner, og en del bygninger led alvorlig skade. Først i 1830'erne begyndte man at genopbygge komplekset. I den mellemliggende periode disponerede fængselsledelsen, ud over krudttårnene i Kastellet, også over en række rum i det nærliggende Søkvæsthus.³⁸

For perioden 1805-10 har historikeren Peter Scharff Smith opgjort det gennemsnitlige årlige fangetal til 551, men hvordan disse fordelte sig på afdelinger fremgår ikke. Dette kan imidlertid oplyses fra 1822, hvor fængslet rummede 430 indsatte fordelt på 87 rasphus-, 137 tugthus- og 206 forbedringshusfanger. Af disse var 239 mænd og 191 kvinder, idet vel at mærke ingen kvinder sad i Rasphuset. 210 havde livstidsdomme, 203 sad

på åremål, og de sidste 17 på ubestemt tid ("kongens nåde"). I 1835 var det samlede fangetal øget til 603 og i 1849 lå det på 652.³⁹

Udover direktionen og dens administration var der ansat en arbejdsleder i hver af de tre fængselsafdelinger, og hertil kom en halv snes fangevogtere samt et mindre antal vægtere. Fra 1811 fik straffeanstalten tildelt et fast militært vagtdetachment bestående af én underofficer og 13 mand, der bl.a. afpatuljerede området om natten.⁴⁰ I 1808-09 blev der ud mod Prinsessegade opført et sygehus, som nogle af datidens kendte læger som Franz Howitz og Carl Otto beboede i den tid, de var tilknyttet anstalten. Sygehuset benyttedes også af andre københavnske arrester og fængsler, i det omfang disse ikke selv radede over egne sygestuer.⁴¹

Til håndhævelse af intern orden og justits var direktionen udstyret med vidtgående disciplinære beføjelser, der både omfattede piskning, krumslutning og isolationsfængsel. Til at efterforske og dømme i disse sager eksisterede fra 1813 til 1858 en særlig forhørslederstilling (aktuariat).⁴²

Umiddelbart efter det store fangeoprør i juni 1817 gik Danske Kancelli i gang med at undersøge, hvor man kunne anbringe de farligste fanger, og nåede til det resultat, at de gamle krudttårne i Grevens og Dronningens Bastioner ville være bedst egnede. Københavns kastel var det sikreste sted, man overhovedet kunne forestille sig, og da krudttårnene desuden stod mere eller mindre tomme, kunne kommandantskabet ikke mobilisere vægtige argumenter for at ville fastholde dem. Derfor blev de dystre bygninger efter en hurtig ombygning i oktober 1817 overdraget til fængselsmyndighederne, og frem til 1847 fungerede de som særlig sikret straffefdeling med plads til op til 60 fanger.⁴³

Efter at der i 1853 og 1859 var blevet indviet landsdækkende tugt- og forbedringshuse i Horsens og Vridsløselille, overflyttedes alle christianhavnske mandsfanger hertil. En stor del af det gamle tugthuskompleks anvendtes derpå til kvindefængsel frem til 1928, hvor bygningerne forsvandt til fordel for nybyggeri, ikke mindst det kendte Lagkagehus ud mod Christianshavns Torv.

Københavns Fæstnings Stokhus

Ude ved Østervold mellem Rosenborg og Nyboder lå frem til 1860'erne det militære fængsel Stokhuset.⁴⁴ Bygningerne benyttedes også af Inkvisi-

tionskommissionen, der siden 1680'erne her havde holdt sine skarpe forhør over genstridige tyverimistænkte. Stedets navn stammede fra de todelte, sammenklappelige træbjælker (stokke) med huller til ben, som blev benyttet til at fiksere fangerne i om natten.

Frem til 1741 var Stokhuset udelukkende militærfængsel, men herefter blev det også benyttet til civile fanger idømt fæstningsarbejde. For årene 1805-10 har Peter Scharff Smith opgjort fangetallet til 265, hvorpå det i perioden 1816-20 steg fra 268 til 521, for i tidsrummet 1834-39 at svinge mellem 414 og 480. Fordoblingen 1816-20 afspejler tydeligt disse års eskalerende kriminalitet. Det blev i denne periode nødvendigt med bygningsudvidelser, der bl.a. førte til, at Stokhuset i 1819 fik sin egne sygeafdeling.⁴⁵

Københavns Stokhus var i hele sin levetid en militært ledet institution med Stokhuskommissionen som bestyrelse og stokhusforvalteren som en slags administrerende direktør. Det militære islæt kom ikke mindst til udtryk derved, at stedet var udstyret med et detachment på 40-50 soldater, ligesom en række underofficerer og menige fra københavnske infanteriregimenter gjorde tjeneste i de vagtkommandoer, der hver dag led-sagede fæstningslaverne ud i byen.⁴⁶

I modsætning til i straffeanstalten kom fæstningslaverne hver dag rundt i København for at arbejde. Hvordan dette formede sig i 1840'erne skildres i litteraten Arthur Abrahams erindringer: "Hyppigt kom også en deling slaver forbi ført af én eller to slavesergenter. De blev ført ud på arbejde i Grønningen eller på Glaciserne. En sådan slave var klædt i en kort trøje, der på den ene halvdel var sorte, på den anden grå. Dertil havde han knæbenklæder, der ligeledes var sort og grå, således at under den sorte del af trøjen sad det grå bukseben og omvendt ligesom et dambræt. Under knæet havde de en jernring, der ved en kort jernlænke var forbundet med en anden, som sad længere nede (...) Det var for resten "skikkelige folk", som jeg mange gange har talt med, når de falbød de småting, som de forarbejdede til legetøj for børn. De kunne også udlejes til private for at gå til hånde i haver med gravning og lignende arbejde".⁴⁷

Abrahams fortæller videre om fru Schönberg på Gammel Kongevej, der havde hyret en sådan fæstningsfange til havearbejde, men som også gerne ville have sin "lille slave" til at gå byærinder, hvilket hun dog ikke – trods ihærdige bestræbelser – kunne få fangevogteren overtalt til at tillade.⁴⁸ At ikke alle opsynsmænd holdt sig deres instrukser lige så efterretteligt som fru Schönbergs, fremgår af de klager over tiggende og sælgende fæstningslaver,

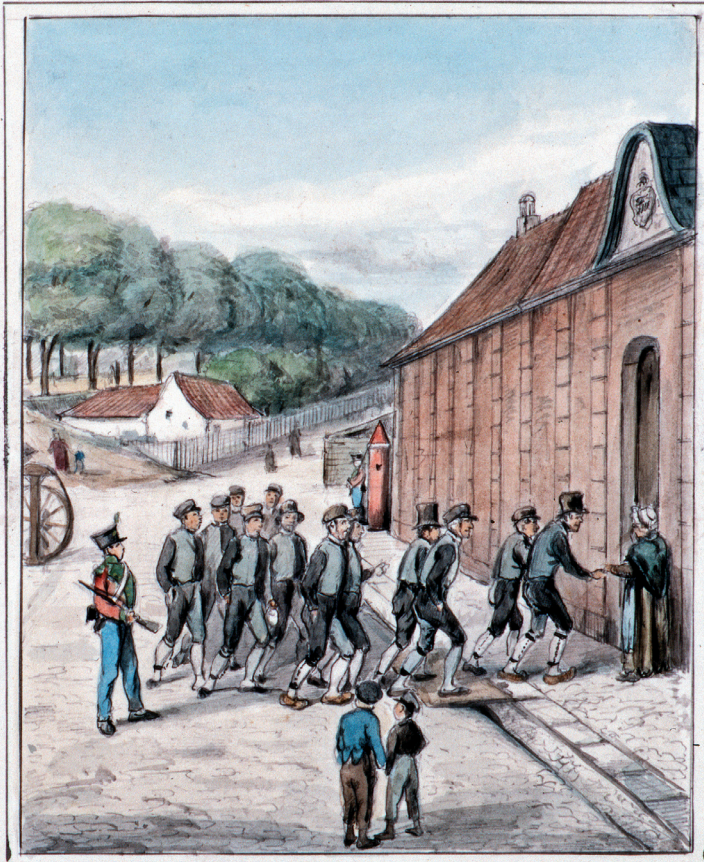

I denne københavnske morgenscene ser vi den netop mødte uniformerede politibetjent i snak med to trætte gadevægtere på vej hjem efter nattens tårn. Samtidig passerer gruppen af den hilsende slavefoged, der kommer fra Stokhuset med en barbenet, jernlænket fæstningsfange. Slaven er udstyret med en kost, og skal sikkert ud at feje gader og pladser. Johannes Senn, 1807 Københavns Museum.

der jævnligt indløb til politiet eller stod at læse i aviserne.⁴⁹ I 1828 var det kommet så vidt, at slaver “er truffet i byen uden bevogtning og endog uden mundering, således at de ikke har kunnet kendes som fanger”, og derfor bad politidirektør Bræstrup kommandantskabet om “at ville træffe de kraftigste foranstaltninger til for fremtiden at hæmme et sådant, i lige grad mod straffens hensigt stridende og den offentlige sikkerhed, farligt misbrug”. Slaverne bør “i disse henseender blive underkastet et skarpere tilsyn, således at de ikke (...) havde fri rådighed over penge og deslige, og derved fik lettere lejlighed til at indlade sig på ulovlige foretagender eller i forbindelser uden for straffeanstalten”.⁵⁰

Efter at udbygningen af stokhuskomplekset i 1820 var afsluttet, stod man i København med et stort militært/civilt fængsel, og i 1822 fik en kommission til opgave at undersøge mulighederne for at oprette en fællesledelse for samtlige hovedstadsfængsler. Det ville militæret dog ikke høre tale om, og derfor førte kommissionsarbejdet ikke til noget.⁵¹ Først med afskaffelsen af de civile

Slaver

Dog laad dem mig spørre bag Mirens Øgen,
Og laad dem kun sige min And,
Og laad dem kun sige min Dænde med Øgen,
Det holder jeg fastens vel ud.

Chr. Wilster.

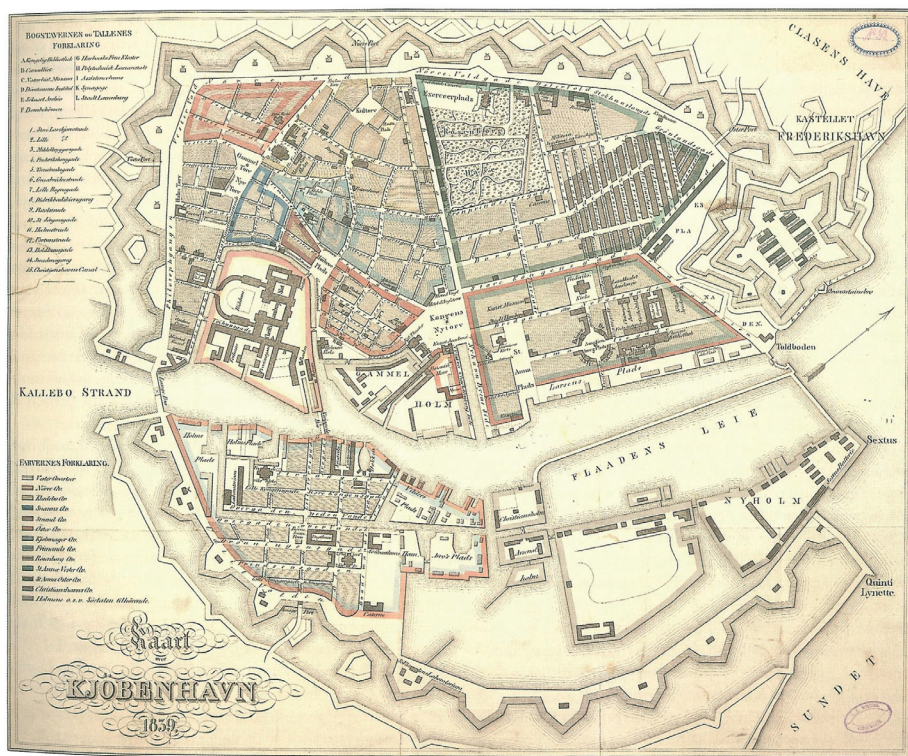
Københavns militærfængsel Stokhuset, der lå ud til nutidens Øster Voldgade, rummede udover de militære, også mange civile fanger. Fæstningsslaverne var idømt tvangsarbejde, hvilket var en meget hård straf, men som dog havde den fordel, at man dagligt kom på arbejde ude i byen under bevogtning. Da den såkaldte Inkvisitionskommission også havde til huse i Stokhuset, opholdt alle de arrestanter, der blev overført til denne kommission, sig også her. Tegning af P. C. Klæstrup i H.M. Dronningens Håndbibliotek, Amalienborg.

fæstningsstraffe pr. 1. april 1851 begyndte nedturen for Stokhuset, og den fuldbyrdedes i 1859, hvor samtlige fanger overflyttedes til det nyåbnede Vridsløselille Forbedringshus.⁵²

Straffenes København

Allerede før 1800 begyndte afstraffelserne at forsvinde fra det københavnske bybillede. Hvor eksekutionerne tidligere med al deres synlige grusomhed foregik offentligt i byens centrum, gemtes de nu væk på mere utilgængelige steder eller i lukkede rum skjult for folks blikke. Mens straffescenerierne således klingede ud, forblev de kriminelle og varetægtsfængslede dog i nogen tid fortsat synlige. Her tænkes ikke blot på fæstningsslaverne, der med jernkæder om benene og i letgenkendelige fangedragter dagligt sås i bybilledet helt frem til slutningen af 1850'erne, men nok så meget på de mange fangetransporter, der jo foregik til fods under bevogtning af soldater, politifolk eller vægttere. Hvordan dette konkret oplevedes, fortæller den varetægtsfængslede Christian Otto Nagel om i 1818. Fra arresten i Slutterigade blev han "10 a 12 gange (...) med vagt slæbt omkring i byen til Stokhuset (...) hver gang en anden vej. Engang blev jeg ført forbi min bopæl i Antonistræde for at min kone og børn skulle se mig i denne stilling. Undertiden når jeg kom i retten, blev jeg ikke tilspurgt om noget min sag vedkommende. Han (dvs. forhørsdommer Michael Lange) sagde, han havde ladet mig hente for min sundheds skyld, fordi jeg skulle have motion. Jeg svarede, [at] jeg renoncerede på denne sundhedsmotion, og fandt det upassende for en dommer at chikanere en mand på denne måde. Han svarede, [at] han ville oprigtigt sige [mig, at] det var i stedet for at sætte mig i gabestokken".⁵³ I 1817-18, hvor værtshusholder Nagel udsattes for disse ydmygelser, var de gamle gabestokke stærkt på retur, og i løbet af få årtier endte de enten som pindebrænde eller på museum. Interessant er det imidlertid, at de – som Lange kom til at røbe det – var blevet afløst af nye, mere sofistikerede former. Efter at hele kriminal- og politiretsplejen med den inkvisitoriske proces' sejrsgang var blevet skjult bag et tykt tæppe af hemmelighedskræmmeri, måtte alle offentlige fremvisninger af hvem, der sad under anklage, virke meget stærkt; både på de eksponerede, men så sandelig også på deres familier og bekendte.

Kunne man se ind i 1800-tallets københavnske fængsler og arrester ville

Den danske hovedstad var frem til midten af 1850'erne som fæstningsby omgærdet af volde og vandgrave og med få adgangsveje gennem de gamle byporte. Det gjorde stedet til en meget sikker by, og dette forstærkedes ydermere at Sjællands "insulariske karakter", som vanskeliggjorde videre flugt ud af landet. - Litograferet kort af Severin Sterm 1841, Københavns Rådhusbibliotek.

blikket først møde de mange forhutlede eksistenser, der levede på kanten af loven og det normale liv. Kiggede man efter, ville man også kunne finde fine folk, men de sad normalt for sig selv, så de ikke oven i skammen over fængslingen også skulle konfronteres med de lavere klassers råhed og vildskab.⁵⁴ De fik generelt en bedre behandling, for – som politidirektør Kierulff udtrykte det i 1822 – "sådanne personer, der ikke henhører til den laveste folkeklasse, hvoraf arrestanterne i almindelighed består, gives en forandret (dvs. bedre) forplejning, eller en eller anden bekvemmelighed,

hvormed overgangen fra deres forrige stilling til den, hvori de hensættes, ej bliver så mærkelig følelig”.⁵⁵ For særbehandling af folk “fra den såkaldte bedre klasse”, argumenterede Bræstrup også i 1850, og den fortsatte formentlig mere eller mindre officielt langt op i tiden.⁵⁶

Til de bedre klasser hørte også datidens politiske fanger. I januar 1842 var den populære liberale bannerfører Orla Lehmann blevet idømt tre måneders fængsel for en tale, han havde holdt året før på Falster, og umiddelbart efter dommen indfandt han sig i arresten, hvor “kongens liberale foged indrømmede mig enhver med arrestordren forenelig ret, navnlig også til at modtage besøg af mine venner”.⁵⁷ Året efter var det *Corsarens* redaktør Meir Aron Goldschmidts tur til at rykke i fængsel på vand og brød, og da han som Lehmann mødte op hos kongens foged, blev han venligt bedt om at gå over til arrestforvareren og udvælge sig et værelse, samt derpå meddele tilbage, hvornår det passede ham at begynde afsoningen. Dette lod den noget overraskede redaktør sig ikke sige to gange, og “naturligvis valgte jeg det bedste værelse; en lys, rummelig stue, der brugtes til gældsfængsel, og der var intet til hinder for, at jeg delvis møblerede den og indflyttede hvad som helst. Det syntes ikke at falde nogen ind (...) at jeg for alvor skulle sidde på vand og brød. Man bragte mig ikke engang brødet og vandet, og engang da jeg befandt mig ilde af hovedpine, og bad en af slutterne (dvs. fangevogterne) om et glas vand, råbte han: Skal jeg ikke hellere løbe over til Pedrin⁵⁸ og hente en kop te?”.⁵⁹

Selvom Lehmann og Goldschmidt med deres skriverier og agitation undergravede den enevældige stat langt mere effektivt end samtlige store og små københavnske tyve overhovedet evnede det, blev de behandlet mildt og skånsomt både i retssalen og i fængslet. De tilhørte den dannede klasse; de var studenter og litterater – Lehmann oven i købet cand.jur. – og de havde som sådanne krav på en forstående behandling. Anderledes var det med de “normale” fanger; de sad for det meste flere sammen, ofte ganske tæt og således at to-tre måtte deles om hvert natteleje. På den måde kunne mange holdes indespærret på lidt plads, inventarudgifterne minimeres, og ikke mindst kunne de om vinteren varme hinanden i de kolde rum. I 1844 var kun fire politiarrester opvarmede, men det ændredes efter kravene i 1846-arrestreglementet, og i 1852 oplystes der således at være 27 kakkellovne i arrestkomplekset.⁶⁰ Det vanskeliggjorde naturligvis opdagelsesarbejdet, at mange fanger var anbragt i samme rum, hvor de frit kunne kommunikere sammen og aftale forklaringer; derfor er det ikke overraskende, at det netop blev politiet, der fik det første cellefængsel i 1843.

På samme måde som forbrydelserne var en del af livet i det gamle København, blev straffene det også. På mange måder udgjorde Staden bag dens bevogtede volde én stor straffeanstalt. Med den synlige afstraffelser gjorde man regnskabet op med de formastelige, der havde krænket landets love og vedtægter, og samtidig formanede og disciplinerede man alle borgere til lovlighed. I modsætning til mange andre storbyer kunne de københavnske autoriteter ikke deportere fanger til fjerne kolonier eller sende dem til galejerne; det nærmeste man kom, var Christiansø, og her rådede man kun over en meget begrænset kapacitet. Straffene og de straffede blev derfor en uløselig del af København, indtil man i 1850'erne kunne kapsle de ulykkelige ind i de store nationale straffeanstalter ude i provinsen.

-
1. Reskript, 29. marts 1755 og 25. september 1761; Jacob Davidsen: *Fra det gamle kongens Kjøbenhavn*, bd. 1-2, 1880-81, bd. 2. s. 184; Gerhard L. Grove: *Skafottet og Kagen paa Nytorv ved Midten af det attende Aarhundrede*, 1904, s. 12-16.
 2. E.G.E. Bodenhoff (udg.): *Officers Optegnelser. Af Dagbøger og Breve fra Aarhundredets Begyndelse, Museum 1894:2*, s. 141.
 3. Arthur Abrahams (udg.): *Meddelelser af mit Liv af N.C.L. Abrahams*, 1876, s. 18.
 4. Københavns Politi: Politimesterens korrespondanceprotokol 1853 (nr. 106). Politidirektør Bræstrup til Justitsministeriet, 5. juni 1853 (nr. 2376).
 5. Reskript ang. at en plads uden for Vesterport ved den murede galge skal være rettersted for Borgrettens jurisdiktion, 26. september 1749; Generalitets- og Kommissariatskollegiet. Kgl. ordrer og resolutioner 1779, nr. 401-601. Indstilling nr. 521, 6. november 1779, kgl. res., 10. november 1779; R.P. Rasmussen.: "Den murede Galge på Vesterfælled og de jordiske Levninger af Greverne Struen-see og Brandt", *Historiske Meddelelser om København 1907-08*, s. 159.
 6. Danske Kancelli: Sjællandske Tegnelse 1791-93. Til Københavns Magistrat ang. at retterstedet skal forlægges til et sted uden for Østerport 2. maj 1792 (nr. 352); R.P. Rasmussen 1907-08, s. 164 og 166 (se note 5).
 7. I hvilket omfang militæret henrettede folk ved skydning andre steder, er ikke undersøgt. Ifølge Krohn 1926, s. 205, fandt den sidste arkebusering i Kastellet sted i 1822 (Victor Krohn: *Kastellet Frederikshavns Fængselshistorie gennem 250 Aar*, duplikeret udgave 1926).
 8. Danske Kancelli. 2. Departement: Danske Kancellis forestillinger for 2. Departement 1806. Indstilling nr. 165, 21. februar 1806, kgl. res., samme dag.
 9. Den 29. august 1854 halsshuggedes Hans Peter Wilhelm Nielsen (rovnmord) og 19. maj 1857 Christian Julius Jensen (jalou-sidrab). Sagerne findes udførligt omtalt i *Departementstidende*, hhv. nr. 49 i 1854 og nr. 35 i 1857.

10. Willy Schorn: *Da Voldene stod. Erindringer*, bd. 1, 1905, s. 246-249. Den ene af henrettelserne findes også udførligt omtalt hos Frits Casse: *En gammel Ingeniørs Erindringer*, 1913, s. 52-54.
11. Københavns Politi: Politimesterens korrespondanceprotokol 1799-1801 (nr. 7). Instruks til vagtmesteren ved Politiarresten, 12. januar 1801 (nr. 62) og instruks til de to ved arresterne på Charlottenborg posterede vægtere, 12. januar 1801 (nr. 63). Citaterne er fra vagtmesterinstruksens § 9 og 12.
12. Gadenavnet rummer en mindelse om det gamle fængsel, som ofte kaldtes Slutteriet. Ordet er en direkte oversættelse af det tyske *Schliesserei*, dvs. et sted, hvor man (inde)sluttes eller spærres inde.
13. Hanne Raaebyemagle: *Københavns Råd- og Domhus. Bygningshistorisk arkivundersøgelse*, 1987, s. 19.
14. Københavns Politi: Udtagne sager A 7. Diverse sager vedr. Københavns Politi 1800-19. Politidirektørens journal over det vigtigste dels ved politiindretningen selv, dels ved andre offentlige indretninger siden påske eller 16. april 1816 passerede. Indførsler 1. og 8. maj 1816.
15. Københavns Politi: Politimesterens korrespondanceprotokol 1828 (nr. 44). Vicepolitidirektør Bræstrup til Danske Kancelli, 29. august 1828 (nr. 1518).
16. Det siges videre i citatet, at "et så stort antal arrestanter er vel ikke sædvanligt, men det finder dog ofte sted, især til visse årstider, hvilket navnlig var tilfældet det meste af næstforrige vinter, hvori- mod det sædvanlige middeltal er fra 80 til hen imod 100" (Københavns Politi: Politimesterens korrespondanceprotokol 1828 (nr. 44). Vicepolitidirektør Bræstrup til Danske Kancelli, 29. august 1828 (nr. 1518)).
17. Harald Sophus Leonhard Weitemeyer: *Kulturskildringer fra København i det 18. Aarhundrede*, 1916, s. 99f.; Københavns Politi: Politimesterens korrespondance- protokol 1846 (nr. 82). Politidirektør Bræstrup til Danske Kancelli, 25. maj 1846 (nr. 1569).
18. Derudover anvendtes én arrest som vagtværelse for politilægen eller dennes assistent, der havde pligt til at opholde sig på stedet om natten (Københavns Politi: Udtagne sager A 3. Københavns Politis organisation 1839. Udateret og usigneret redegørelse for arrestforholdene i København).
19. Københavns Politi: Politimesterens korrespondanceprotokol 1846 (nr. 82). Politidirektør Bræstrup til Danske Kancelli, 23. maj 1846 (nr. 1553). Han henviser til Danske Lov 1-24-44 og frd. af 16. november 1836. Frd. af 17. februar 1847. Jf. også Jacob Davidsen 1880-81, bd. 1, s. 191-203 (se note 1).
20. Gældsarrestanterne havde desuden også deres egen fængselsgård.
21. Fremstillingen af Frederiksholms Arresthus bygger på Axel H. Pedersen: *Birke- ting i Gl. Københavns Amt 1521-1965*, 1968, s. 171-182 og 205-213.
22. Københavns Politi: Politimesterens korrespondanceprotokol 1848-49 (nr. 91). Vicepolitidirektør von Osten til Justitsministeriet, 12. januar 1849 (nr. 141); konkursloven, 25. marts 1872.
23. Københavns Politi: Politimesterens korrespondanceprotokol 1828 (nr. 44). Vicepolitidirektør Bræstrup til Danske Kancelli, 29. august 1828 (nr. 1518); Politimesterens korrespondanceprotokol 1837-38 (nr. 61). Politidirektør Bræstrup til Københavns Magistrat, 19. februar 1838 (nr. 737).
24. Skildvagten inddroges fra udgangen af juli 1856 sammen med de militære poster på voldene og ved byportene. Både i 1855-56, og i 1842, hvor nedlæggelse af skildvagten også havde været på tale, protesterede Bræstrup mod denne posts inddragelse, hvorimod han intet havde imod, at man i 1842 fjernede vagten ved Råd- og Domhusets hovedindgang

- (Københavns Politi: Politimesterens korrespondanceprotokol 1842-43 (nr. 73). Politidirektør Bræstrup til Københavns Magistrat, 11. juni 1842 (nr. 3537) og samme til Københavns Guvernement, 23. juni 1842 (nr. 3539); Politimesterens korrespondanceprotokol 1855 (nr. 115). Politidirektør Bræstrup til Justitsministeriet, 31. marts 1855 (nr. 106)).
25. Københavns Politi: Politimesterens korrespondanceprotokol 1822-23 (nr. 34). Politidirektør Kierulff til Københavns Kommandantskab, 25. oktober 1822 (nr. 1683).
 26. Københavns Politi: Politimesterens korrespondanceprotokol 1837-38 (nr. 61). Politidirektør Bræstrup til Københavns Magistrat, 19. februar 1838 (nr. 737); Politimesterens korrespondanceprotokol 1841-42 (nr. 70). Politidirektør Bræstrup til Danske Kancelli, 7. december 1841 (nr. 3967).
 27. Københavns Politi: Politimesterens korrespondanceprotokol 1837-38 (nr. 61). Politidirektør Bræstrup til Københavns Magistrat, 19. februar 1838 (nr. 737); Politimesterens korrespondanceprotokol 1838 (nr. 62). Politidirektør Bræstrup til Københavns Magistrat, 7. juli 1838 (nr. 1735). Jf. Københavns Politi: Politimesterens korrespondanceprotokol 1836 (nr. 57). Politidirektør Bræstrup til Rentekammeret, 5. februar 1836 (nr. 348).
 28. Københavns Politi: Udtagne sager B 12. Kommissionen vedr. tilbygningen til Stadens Civile Arresthus. Kommissionens afsluttende indstilling til Danske Kancelli, 20. juni 1845 (koncept).
 29. Københavns Politi: Udtagne sager B 11. Vedr. det københavnske arrestvæsen 1828-82. Politidirektør Crone til Justitsministeriet, 21. januar 1869 og politiinspektør Carsten Pedersens "Oversigt over antallet af arrester i den gamle arresthusbygning, derhos kubikindhold samt antallet af fanger i hver især, 6. oktober 1870; Erik Carlé: *Københavns fængsler i 100 år*, 1995, s. 13-18. Her gengives på s. 14 en skitse over hele arrestkomplekset ca. 1890.
 30. Axel H. Pedersen 1968, s. 207 (se note 21). I arrestprotokollen omtales hendes brødre som "tjenesteforseelse" (Frederiksholms Arrest: Arrestprotokol 1826-1847, s. 65).
 31. *Ibidem*, s. 205-213.
 32. Fremstillingen af Tugt-, Rasp- og Forbedringshusets historie baserer sig på Frederik Stuckenberg: *Fængselsvæsenet i Danmark 1742-1839*, 1896, s. 71-200; Landsarkivet for Sjælland mm. (udg.): *Ældre fængselsarkiver fra København og Møn. Foreløbig arkivregistratur*, 1965, s. 1-42.
 33. Projektet omtales i artikelserien "Om Straffeanstalter og deres Indretning", som bragtes i *Nyeste Skilderie af Kjøbenhavn*, umiddelbart efter det store fangeoprør i juni 1817. Forfatteren var meget centralt placeret person, måske direktør d'Auchamp. De gengivne citater er fra *Nyeste Skilderie af Kjøbenhavn 1817*, s. 852 (8. juli 1817).
 34. Peter Scharff Smidt: *Moralske hospitaler. Det moderne fængselsvæsens gennembrud 1770-1870*, 2003, s. 173.
 35. Guldhushavnet kom sig af, at fabrikken lå i den bygning, som tilbage i 1660'erne havde rummet guldmageren Borris laboratorium. Jf. også Frederik Stuckenberg 1896, s. 176 (se note 32).
 36. Kgl. res., 18. december 1816; *Collegialtidende 1817*, s. 73-78; *Collegialtidende 1850*, s. 940. Jf. også Frederik Stuckenberg 1896, s. 182f. (se note 32).
 37. Frederik Stuckenberg 1896, s. 185-190 (se note 32); Jens Engberg: *Dansk guldalder eller Oprøret i Tugt-, Rasp- og Forbedringshuset i 1817*, 1980, s. 140-158.
 38. Kgl. res., 4. november 1818; Reskript, 12. august 1835.
 39. Frederik Stuckenberg 1896, s. 193 (se note 32); Peter Scharff Smith 2003, s. 417-419 (se note 34).

40. Jens Engberg 1980, s. 92 (se note 37).
41. Frederik Stuckenberg 1896, s. 164 (se note 32).
42. Aktuar betyder retsskriver, men stillingsbetegnelsen er, så vidt vides, kun denne ene gang benyttet inden for Danmarks grænser. Direktionens straffebeføjelser findes nævnt i pl. ang. straffebestemmelser for forbrydelser, som forøves i Tugt-, Rasp- og Forbedringshuset, 31. august 1813, § 1-2.
43. Frederik Stuckenberg 1896, s. 188-190 (se note 32); Lis Ekelund Nielsen og Palle Tolstrup Nielsen: *Danmarks værste fængsel*, 2005, s. 25-47.
44. Fremstillingen af Stokhusets historie baserer sig på Stuckenberg 1896, s. 1-71; Landsarkivet for Sjælland 1965, s. 45-51 (se note 32).
45. Peter Scharff Smith 2003, s. 417-419 (se note 34).
46. Frederik Stuckenberg 1896, s. 48f og 56-58 (se note 32).
47. Arthur Abrahams 1895, s. 38-40 (se note 3).
48. Ibidem.
49. Sådanne klager findes bl.a. i *Politievennen 1816 og 1820*, nr. 5 (16. februar 1816) og nr. 225 (22. april 1820). Jf. Frederik Stuckenberg 1896, s. 64f. (se note 32).
50. Københavns Politi: Politimesterens korrespondanceprotokol 1828-29 (nr. 45). Vicepolitidirektør Bræstrup til fungerende stadskommandant, generalmajor von Gruner, 20. december 1828 (nr. 2150).
51. Frederik Stuckenberg 1896, s. 48f. (se note 32).
52. Lov om anvendelsen af forskellige arter af strafarbejde, 29. december 1850, der udover fæstningsstraf også afskaffede rasphusstraffen; lov ang. de i Stokhuset tilbageværende fangers overflytning til Tugthuset, 6. november 1858; bkg., 12. april 1860. Se også Erik Kampmann: "Fængselsvæsenets Udvikling gennem Tiderne", i: Christian Gjerløv (red.): *Dansk Politistat. Danmarks Politi-, Fængselsvæsen, Grænsegendarmeri og Sognefogeder*, bd. 2, 1934, s. 142.
53. Københavns Politi: Udtagne sager A. 7. Diverse sager vedr. Københavns Politi 1800-19. Christian Otto Nagel: *Behandlingsmåden i arresterne fra 27. april 1817 til 8. maj 1818*, dateret 2. oktober 1818.
54. Særbehandling af bedrestillede borgere i form af idømmelse af mere behagelige straffe, forekom også ofte i Preussen, hvorimod det var et ukendt begreb i fransk ret (Dirk Blasius: *Bürgerliche Gesellschaft und Kriminalität. Zur Sozialgeschichte Preussens im Vormärz*, Göttingen 1976, s. 113-115 og 134).
55. Københavns Politi: Politimesterens korrespondanceprotokol 1822-23 (nr. 34). Politidirektør Kierulff til Danske Kancelli, 16. september 1822 (nr. 1428).
56. Se f.eks. Københavns Politi: Politimesterens korrespondanceprotokol 1850 (nr. 95). Politidirektør Bræstrup til Justitsministeriet, 29. april 1850 (nr. 1408).
57. Citeret efter Johannes Lehmann: *Den unge Orla Lehmann*, 1957, s. 102.
58. André Pedrin drev en stor konditorforretning på Nytorv 89 (Folketællingen 1845, Dansk Demografisk Database).
59. Meir Aron Goldschmidt: *Livs Erindringer og Resultater*, 1877, s. 345f.
60. Københavns Politi: Politimesterens korrespondanceprotokol 1844 (nr. 76). Politidirektør Bræstrup til Danske Kancelli, 2. marts 1844 (nr. 1676); Politimesterens korrespondanceprotokol 1852 (nr. 102). Politidirektør Bræstrup til Københavns Magistrat, 31. august 1852 (nr. 3132).

Kjøbenhavns Offentlige Dampkøkken

- Dampkøkkenet i Lille Regnegade 1855-1865

■ Af Kirsten Norn

Vinterbespisning med uddeling af gratis mad til fattige var et tilbagevendende initiativ fra københavnske borgere i månederne januar-marts. Vinterbespisningen hjalp de fattige gennem en svær periode indtil foråret kom, og de igen kunne klare sig selv. Fra begyndelsen af 1850'erne blev flere og flere ramt af fattigdom på grund af stærkt stigende priser på levnedsmidler. Det stigende antal fattigdomsramte foruroligede myndighederne. Hvordan tage hånd om dem, så de undgik at havne i permanent fattigforsørgelse på samfundets bekostning? En ændret holdning til problemets løsning trængte sig på.

Foreningen for Kjøbenhavns Offentlige Dampkøkken søgte at løse vinterbespisningen på en ny måde. Desværre har foreningen ikke efterladt sig arkiv, men takket være pressen og det nye demokratis åbne forhandlinger har det været muligt at få indblik i omstændighederne og tilblivelsen af dette private initiativ.

1850'erne nationalt og internationalt. Velgørenhedskongresserne

En længerevarende dyrtid midt i 1800-tallet øgede presset på fattigvæsenets udgifter; således steg fattigskatten fra 196.740 rdlr. (1847) til 279.209 rdlr. (1856), det vil sige med 42%. Alene tidsrummet 1854-1856 med den særligt strenge vinter 1855-1856 viste en stigning på 11%.¹ Også det private velgørenhedsarbejde, der bestod af årlige indsamlinger, var under pres. Et godt eksempel er Bespisningsanstalten for Trængende, hvis årlige indsamling i årene 1853-1856 blev øget fra 3.921 rdlr. til 6.786 rdlr., en stigning på 73%.² Dyrtiden i Danmark var for en stor del forårsaget af prisstigninger på landbrugsvarer på grund af eksport til konstant gunstige priser i tidsrummet 1830-1860.³

Mange københavnere havde lave indkomster på grund af arbejdsløshed eller tilbagevendende sæsonarbejdsløshed i vintermånederne.⁴ Dertil kom et større antal enker og ugifte kvinder med permanent meget lave indkomster, idet byen havde et befolkningsoverskud af kvinder.⁵ Den vanskelige situation på levnedsmiddelområdet vakte bekymring i Rigsdagen, som i løbet af 1850'erne måtte vedtage flere midlertidige dyrtidslove med opfordring til byerne og sognene om at øge den midlertidige hjælp.⁶ Herved undgik de nye nødlidende befolkningsgrupper fattighjælpen og dens virkninger, der blandt andet betød, at folk ikke kunne gifte sig uden myndighedernes tilladelse, med mindre de betalte fattighjælpen tilbage.⁷ Perioden med alle dens svingninger og konsekvenser for befolkningens daglige liv er velbeskrevet.⁸ Normalt var opfattelsen af en krise, at det var noget, som hurtigt var overstået, og så vendte man tilbage til tidligere forhold. Denne langvarige dyrtid var noget nyt. Den ville ingen ende tage.

Krim-krigen 1853-1856 med Frankrig, England, Rusland og Tyrkiet som deltager krævede store forsyninger af fødevarer til tropperne. Dette forhold sammen med generelle prisstigninger på grund af guldfund i Californien var internationale årsager til dyrtiden i 1850'erne.⁹

En stærkt voksende europæisk arbejderbefolkning kunne ikke klare de stigende udgifter til leveomkostninger. I Bruxelles afholdtes i september 1856 en velgørenhedskongres, som er den første europæiske kongres vedrørende sociale forhold.¹⁰ Indbyderne var en komité af fem højtstående statslige embedsmænd og to ministre uden angivelse af, hvem der havde nedsat komitéen. Kongressen havde 300 deltagere fra 20 lande. De regeringsdelegerede deltagere redegjorde for arbejdet med at bekæmpe den fattigdom, der længe havde bredt sig ud over Europa. *Berlingske Tidende* bragte den franske avis *La Presse* referat, mens *Fædrelandets* omtale koncentrerede sig om vandforsyning og boliger til arbejderne.

Kongressen behandlede blandt andet kontantstøtte, tilskud til indkøb af levnedsmidler, uddannelse, oprettelse af sparekasser, arbejdstid og børnearbejde, beskyttelse af korns anvendelse som levnedsmiddel, statistik over arbejdsulykker og boliger til arbejderne. Den danske regering sendte fem deltagere, heriblandt nationaløkonomen C.N. David, som på dette tidspunkt var overinspektør ved fængselsvæsenet. David havde et par år tidligere indført dampkogning i fængslerne dels for at beskæftige fangerne dels som led i en gennemgribende økonomisk reform.¹²

Kongressens udtalelser lagde stor vægt på forsyninger af levnedsmidler

til arbejderne.¹³ Den så gerne, at der i alle lande oprettedes bespisningsforeninger og billige spisesteder. Initiativ til sådanne bespisningsanstalter skulle efter kongressens opfattelse overlades til de interesserede selv, kun undtagelsesvis skulle opgaven løses ved øvrighedens medvirken. Kongressen blev gjort bekendt med Georg Egestorffs Speise-Anstalt, som var oprettet i Linden ved Hannover året før.¹⁴ Dette spisested, der fungerede ved hjælp af dampkraft, blev model for København.

Kongressens deltagere gik ind for det private, frivillige initiativ. Den schweiziske økonom A.-E. Cherbuliez lod i sit indlæg ikke de 300 regeringsudsendte deltagere i tvivl om situationens alvor. Han sagde bl.a.: “Der er to veje man kan gå og det er ikke muligt at kombinere dem: [Den ene er] Socialismen. Socialisme er lig med staten. Det vil, efter min opfattelse, føre til en degradering af individerne, til samfundenes forfald og endelig til barbari. (Bifald). Den anden vej er den fulde udvikling af menneskets evner i et system, der er så frit som muligt forenet med en stærk ansvarsfølelse; dette ansvar defineres af den økonomiske politik. Denne fører til en ubegrænset udvikling af individet og til et samfund med fortsat vækst. Jeg tror velgørenhedskongressen snart vil komme til at vælge mellem disse to principper. Jo hurtigere det sker jo bedre; thi man kan aldrig vælge for tidligt, men man kan af og til vælge for sent. (Bifald)”¹⁵ Cherbuliez indlæg omtaltes ikke i *Berlingske Tidendes* referat. Avisens læsere var allerede året før på en mere indirekte måde blevet gjort opmærksom på faren ved ikke at iværksætte hjælpeforanstaltninger i rette tid.¹⁶

Den svenske delegation fandt kongressens opfordringer så vigtige, at den straks ved hjemkomsten sammenkaldte til et nationalt velgørenhedsmøde i Stockholm i maj 1857, hvor de drøftede tanken om oprettelse af dampkøkkener.¹⁷ Svenskernes programformulering refereredes på den følgende velgørenhedskongres i Frankfurt am Main samme efterår.¹⁸ Fra den svenske delegations indlæg citeres: “Billige spisesteder efter Egestorffs metode er nyttige[...] Aktierne skal være på minimale beløb for at arbejdere og andre ikke velhavende folk også kan blive medlem af selskabet. Denne billigrestaurant er uden tvivl en velgørenhedsinstitution, men ikke i ordets almindelige betydning, og den må endnu mindre betragtes som et etablissement, der uddeler almisser. Kommunerne må hverken støtte disse institutioner eller blande sig i oprettelsen.

På den anden side må de heller ikke klassificeres blandt de rent

industrielle forehavender, hvilket ville fjerne dem fra deres egentlige formål. [...] Selv om institutionen er specielt beregnet på arbejderklassen, skal enhver frivilligt kunne benytte sig af den. [...] Endelig skal driften af restauranten betros en bestyrer [...] sådan at hans økonomiske udbytte afhænger af etablisementets trivsel”. Bruxelles-kongressens offentliggørelse af Georg Egstorffs beskrivelse af spiseanstalten i Linden ved Hannover og svenskernes programformulering på Frankfurt-kongressen året efter har højest sandsynligt været med til at autorisere og fremme oprettelsen af dampkøkkener i Skandinavien.

Hjælp til de trængende i København

Hjælp til fattige i 1850'erne bestod enten af en fast forsørgelse under fattigvæsenet med tab af borgerlige rettigheder til følge eller af en midlertidig offentlig fattighjælp uden tab af rettigheder.¹⁹ At blive forsørget af det offentlige betød, at den fattige fik status som en andenklassens borger, der ikke kunne bestemme over eget liv og ejendele.

En anden gruppe fattige kaldtes “de trængende”. At være trængende betød at borgeren normalt kunne klare sig selv, men havde brug for hjælp i en kortere periode, for eksempel om vinteren. Årsagen til ikke at kunne forsørge sig selv skulle være udefrakommende og uforskyldt. Parallelt med det offentliges ydelse fandtes derfor et privat engagement af anseelig størrelse, enten i form af initiativ fra enkeltpersoner og selskaber eller fra foreninger. Den private hjælp havde ingen begrænsende virkning på borgernes rettigheder eller personlige frihed. Den havde til formål at give de trængende et løft, så de igen kunne klare sig ved egen hjælp.²⁰

Kirkerne bidrog med indsamlinger til de husarme, en særlig gruppe borgere som bar deres fattigdom skjult.²¹ De havde kendt bedre dage, de gemte sig og bad ikke selv om hjælp, men modtog hjælp, hvis den blev givet diskret. De husarme synes at have haft en særlig plads i initiativtagerens tanker om dampkøkkenet.

Et fast led i den private velgørenhed var vinterbespisningen. Der foretoges uddeling af varm middagsmad fra tre bespisningsforeninger placeret strategiske steder i byen. I 1829 oprettede Kjæde-Ordenen “Kjøbenhavns Bespisningsanstalt”, der i pressen ofte benævnes “Bespisnings-Anstalten for Trængende” og havde uddeling tæt på Kongens Nytorv, “Nørre- og Øster-

broes Bospisningsforening” opstod i juli 1853 som følge af kolera-epidemien samt “Christianshavns Bospisningsforening”, der begyndte sin uddeling af mad allerede i 1846.²² Tilsammen repræsenterende de 54.400 portioner gratis varm mad pr. måned i vintermånederne januar-marts 1855 stigende til 63.500 portioner i 1856. Hertil kom det øvrige private hjælpearbejde med uddeling af brød, brændsel, almisser, tøj og bolighjælp. Varmestuer blev oprettet, hvis vinteren var særlig streng.

Mange borgere følte ansvar for at hjælpe dårligt stillede, og de hjalp efter økonomisk formåen. Ved en gave på 5 Rd. til Bospisnings-Anstalten for Trængende v/Kjæde-Ordenen kunne givener selv disponere over en spisebillet for de tre vinter måneder. Det gjaldt for en god del af de portioner, ordenen uddelte. Karin Lützen har behandlet bospisningsforeningerne og kontrollen med ansøgerne i årene før og efter 1850'erne.²³ Håndteringen af de mange fattige, udenfor de permanent forsørgede i København, synes ikke at have ændret sig væsentligt langt op i 1860'erne.

Ved tildeling af understøttelse eller almisse var der kontrol. Det gjaldt både offentlig og privat hjælp.²⁴ Det var ikke meningen, at personer med talegaverne i ordenen skulle kunne snakke sig til hjælp fra flere givere. Da dampkøkkenet åbnede i november 1856 var det på grundlag af nye principper: Publikum betalte selv sin mad. Havde man ikke de 10 skilling, som et måltid kostede, var man tigger. Enhver kunne træde indenfor i spisesalen i bevidstheden om ikke at være bogført i protokoller, ikke at have haft besøg af kontrollanter – ej heller at have modtaget en almisse. I dampkøkkenet forrentede den besøgende en kapital og lønnede et personale. Det var noget, der tiltalte middelklassen og dermed de husarme, som var en af dampkøkkenets målgrupper.

Dyrtiden og de folkevalgte 1853-1855

Et spring i de københavnske torvepriser på 64% i efteråret 1853 for korn, kartofler, ærter m.m. blev udløsende faktor for folketingsmanden og avisredaktør J.A. Hansen, som mente, at der for længst burde være taget initiativ til at forebygge udbredelsen af fattigdommen.²⁵ Den 19. oktober 1853 var han hovedforslagsstiller til et lovforslag, der skulle bemyndige kommunalbestyrelserne til at foretage, hvad de fandt fornødent for at lette dyrtidens tryk for de uformuende. Der var enighed om at fremskynde behandlingen, og en måned senere var loven en realitet trods indenrigsministerens frygt for, at de

kommunale udgifter ville blive uberegnelige. Den første midlertidige dyrtidslov blev enstemmigt vedtaget både i Folketinget og i Landstinget.²⁶

Da loven blev genfremsat i januar 1855, gik det knapt så gnidningsfrit i Rigsdagen. Indenrigsministeren påpegede de vanskeligheder man var stødt på af administrativ art, men det gjorde ikke større indtryk, og lovforslaget blev enstemmigt sendt til anden behandling.²⁷ Ved Landstingets andenbehandling 8. februar 1855 udspillede der sig et uventet drama. Lensgreve Knuth, der var godsejer og valgt i Maribo amt på Lolland, mente at loven ville være "den største Daarskab, det vilde være den rene Socialisme". Loven ville tvinge borgere til at yde til de ubemidlede. Efter Knuths opfattelse skulle ydelsen ske ad frivillighedens vej, og han kunne derfor ikke stemme for vedtagelse. Der udspandt sig en længere diskussion over 30 spalter i *Rigsdagstidende*.²⁸ Den nationalliberale Orla Lehmann mente, "at man maa være meget fjerntskuede for deri at kunne see Socialisme i nogen som helst Retning". Derefter fulgte en diskussion om, hvilke mænd, der var generøse med støtte til de fattige. Det var mange velhavende borgere, men i hver købstad fandtes nogle rige borgere, som intet gav, og de ville blive tvunget til at yde ved denne lov. En pastor Holberg valgt på Fyn sluttede andenbehandlingen med en lun bemærkning om, at lovforslaget nok heller ikke havde til hensigt at glæde de gerrige. Derefter blev loven vedtaget.

Da den første midlertidige dyrtidslov skulle behandles på Københavns Borgerrepræsentations møde i december 1853, lå der en anmodning fra Haandværkerforeningen om hjælp til dens medlemmer. Borgerrepræsentationen mente, at det kun var frygt for dyrtiden, og var betænkelig ved ekstraordinære foranstaltninger, der kunne betyde større skattebyrder for borgerne. Håndværkerne var efter dens opfattelse den stand, der led mindst under dyrtiden. Hvis der skulle ske yderligere forhøjelse end allerede afsat til fattigskatten, frygtede Borgerrepræsentationen, at det ville virke skadeligt på den private godgørenhed og i øvrigt ville bidrage til "at svække de Paagjældendes egen Villie og Kraft til ved anstrengt Virksomhed at søge at undgaae Udsigten til at inddrages under Fattigvæsenets Forsorg."²⁹ Kort tid efter modtog Borgerrepræsentationen endnu en skrivelse, denne gang fra "Folkevennernes Selskab" som samtidig offentliggjorde den i avisen *Almuevennen* den 19. januar 1854: "Endelig troe vi at den høie Kommunalbestyrelse er i en stor Vildfarelse, naar den troer at Haandværkerklassen i Almindelighed faaer mere for sit Arbeide paa Grund af de høie Priser paa Levnedsmidlerne"³⁰ Til slut noterer Folkevennerne, at Borgerrepræsentationens konklusion desværre

er urigtig. Folkevennerne sendte endnu en skrivelse, denne gang med 1.500 underskrifter. Alle henvendelser blev afvist af Borgerrepræsentationen, som i øvrigt blev ved med at pege på Fattigdirektionens ekstraordinære hjælp til de trængende. Den midlertidige fattighjælp blev forhøjet. Det nye demokratiske aktører var begyndt på livetaget om, hvor de sociale udgifter skulle placeres, og hvordan de skulle fordeles. Pressen og organisationerne var nye deltagere.

Den 12. marts 1855 blev der igen afholdt plenarmøde, om hvordan Københavns Borgerrepræsentation skulle forholde sig til Dyrtidslovens "Bemyndigelse til ved overordentlig Understøttelse at lindre Dyrtidens Tryk paa de Uformuende". Plenarmødet meldte tilbage til organisationerne, "at det i ovenmeldte Plenarmøde var blevet enstemmig antaget, at der ikke var Føie til at bringe den ved den anførte Lov Communalbestyrelsen indrømmede Bemyndigelse til Anvendelse for Københavns Vedkommende,..."³¹ Dog blev der igen blødt op ved tildeling af hjælp, så den ikke "skulde være til Hinder for Udøvelsen af deres statsborgerlige Rettigheder."

Den 27. december 1855 var Borgerrepræsentationen nået til erkendelse af, at hjælp var nødvendig, og den ønskede en drøftelse med de velgørende selskaber og laugene på et plenarmøde mellem dem og Magistraten.³² På mødet var der enighed om at udvide fattigvæsenets midlertidige hjælp uden fattighjælps virkninger. Et samarbejde mellem den private velgørenhed og Fattigdirektionens medlemmer (som foreslået af Indenrigsministeriet) ansås at ville have en skadelig indflydelse på den private velgørenhed, skrev *Berlingske Tidende*.³³ Det samme mente *Dagbladet*, der tilføjede, at der ville være vanskeligheder i udførelsen af opgaven.³⁴ Synspunktet blev forstærket en måned senere på Borgerrepræsentationens møde i midten af januar 1856.³⁵ Et forslag om nedsættelse af en offentlig autoriseret komité, der både skulle administrere frivillige bidrag og offentlige tilskud, fik følgende ord med på vejen "at den i høi Grad ville lamme den private Godgjørenhed". Mens der diskuteredes, var et privat initiativ sat i gang: Tegningen af aktier til dampkøkkenet begyndte i december 1855 og det gik strygende.

Dyrtiden i pressen

Efteråret 1855 skrev de københavnske aviser en del om dyrtiden og foranstaltninger til regulering af priserne på levnedsmidler. Københavnerpressen roste de private velgørere, herunder storhandelen, for dens aldrig svigtende

indsats. Anderledes forholdt det sig med landmændene, som på forsiden af *Flyveposten* fik denne opsang:³⁶ “At det samme vil skee fra Landmandens Side i almindelighed, turde, Skjøndt hans Velstand er tiltaget i en overordentlig Grad, vel ansees for mindre sikkert, da Sligt ikke i Regelen stemmer overeens med hans Anskuelse. Imidlertid er det at antage, at han på anden Maade vil komme til at dele den almindelige Byrde, ved en høiere Beskatning af Hartkornet [.....] Men han maa ogsaa sige sig selv, at Skatterne paa Hartkornet for Tiden ikke ere synderligt høiere, end dengang Rugen stod næsten i en Trediedeel af hvad den nu staaer i, og han maa betænke, at den Velstand, han har opnaaet, for endeel er erhvervet paa de Classers Bekostning, som det nu kommer an paa at hjælpe og understøtte.”

Berlingske Tidende belyste dyrtiden i en artikelserie, som sluttede med disse manende ord: “Men Hjælpen maa ikke udsættes længere; det er en af de allerførste Sager hvormed Rigsdagen og Rigsraadet maa beskjæftige sig, for at skaffe Hjælp i Tide”.³⁷ Signalerne var sendt ud til læserne, da pressekampagnen for et dampkøkken i København løb af stabelen den 1. december 1855.

Idéen og pressekampagnen

Idéen til det københavnske dampkøkken kom fra Linden, en lille by tæt ved Hannover. Her åbnede fabrikker Georg Egestorff i august 1855 en Speise-Anstalt med dampkogt mad til sine arbejdere og hvem der ellers havde brug for et billigt måltid mad. Køkkenet eksisterede fra 1855 til 1863, hvorefter det lukkede på grund af manglende søgning.³⁸ Kort efter åbningen udgav Egestorff et lille hefte med detaljerede beskrivelser af indretning, opskrifter og driftsomkostninger. Allerede to måneder efter publiceringen fandtes det i København.³⁹

Fædrelandets abonnenter kunne den 1. december 1855 læse en artikel om Det Egestorffske Dampkøkken med en beskrivelse af, hvordan det var muligt at tilberede 1.000 portioner mad på én gang og uden synderlig højere udgifter til brændsel øge portionernes antal til 1.500.⁴⁰ Dertil kom besparelsen ved storindkøb af råvarer. Middagsmad til befolkningen i den størrelsesorden og på et prisniveau, hvor de fleste kunne være med, var ganske uhørt. Et par dage efter gav to læserindlæg udtryk for, at det ville være en glimrende idé at få et sådant køkken i København. I løbet af 10 dage tegnedes aktier for 10.000 rdlr. Det største bidrag på 1.250 rdlr. kom fra kongefamilien. Hver

Thorvald Julius Hellmann. Formentlig fotograferet i 1857 da han blev udnævnt til direktør for Bikuben. På dette tidspunkt var han allerede administrerende direktør for Dampkøkkenet i Lille Regnegade. Det Kongelige Bibliotek. Portrætegistranten.

tredje dag i julemåneden kunne *Fædrelandets* abonnenter læse om det nye tiltag til gavn for den ubemidlede borger, ofte på forsiden.⁴¹ Her kunne læserne følge med i, hvem der tegnede aktier à 25 rdlr., og hvor mange der blev tegnet. En sammentælling viser dog, at det kun gjaldt for halvdelen af aktierne. Vi kender således ikke til, hvem der i virkeligheden finansierede dampkøkkenet.

Aktieselskabstanken flyttede bespisningen fra velgørenhed til selvforsørgelse. Den årlige indsamling af penge blev ændret til en investering i et produktionsapparat med udbyttegivende aktier og egenbetaling fra brugerne. Accept af en sådan nytænkning har krævet en forudgående bearbejdelse af

kommende investorer og en stor grad af tillid til initiativtagerne. Ukyndighed, svindel og grådighed havde i de foregående år frataget københavnerne interessen for aktier.⁴²

En uge før jul nedsattes en arbejdsgruppe bestående af tre personer:⁴³ Hans Arreboe Clausen, agent, kendt og respekteret for sit arbejde for de fattige, medlem af bestyrelsen for Christianshavns Bospisningsforening. C. van Dockum, kammerherre, søofficer, tidligere marineminister og diplomat. Han var en mand, som var mindre kendt i offentligheden, og har formodentlig været den, der skaffede forbindelsen til Frederik VII og dermed den største kongelige gave til bospisning den vinter. Endelig var der Julius Th. Hellmann, kendt i borgerlige kredse gennem sit arbejde i Industriforeningen. Sammen udgjorde de en foreløbig bestyrelse, der skulle indgyde troværdighed hos det publikum, som forventedes at købe aktier i dampkøkkenet. Inden året var omme, blev projektet navngivet "Foreningen for Københavns offentlige Dampkøkken".

Initiativtageren Julius Hellmann

Dampkøkkenet var en satsning i Julius Hellmanns karriere. I 1855 var han netop fyldt 40 år og sad i en stilling som kasserer i Industriforeningen, hvor han siden midten af 1840'erne havde været en utrættelig medarbejder. Dampkøkkenet var også et vovestykke. Hverken han eller andre i bestyrelsen havde erfaring med en sådan virksomhed, der i virkeligheden havde sin rod i fængsler, fattighuse og kaserner. Projektet lykkedes, fordi han var i stand til at hæve køkkenet op i et højere niveau og dermed give det et slags luksuspræg. Det løftede ham op i direktørstolen, hvorfra han fortsatte som stifter af pengeinstituttet Bikuben, hvis administrerende direktør han blev 1½ år senere. Bikubens stiftende generalforsamling fandt sted i dampkøkkenets spisesal.

Dampkøkkenernes forgængere

Det først kendte dampkøkken af større format oprettedes af byen Leipzig i 1849 som følge af prisstigninger på levnedsmidler. Noget kunne tyde på, at dampkogning også har været brugt i fængsler og kaserner i Mellemeuropa.⁴⁴ Leipziggøkkenet blev model for Egestorff i Linden/Hannover, hvor der var

Peter Raadsig: Udenfor et Dampkøkken, xylograferet af H.P. Hansen. 60 procent af de familier, der benyttede dampkøkkenet, hentede deres middagsmad i stedet for at spise dér. Gengivelse fra "Træsnit efter Originaltegninger af danske Kunstnere", hefte 4, nr. 6, udgivet af Foreningen Fremtiden, 1879.

alvorlig misvækst 1853-54.⁴⁵ Med fire i Hamborg nærmede dampkøkkenerne sig hurtigt Danmark.⁴⁶ Hellmann og muligvis andre med ham har formentlig været vidende om disse initiativer til oprettelse af dampkøkkener til afhjælpning af fattigdommen. Ellers havde det ikke været muligt at etablere et spisested i København så hurtigt.

Dampkøkkenerne har kun efterladt få spor

Hellmann har tilsyneladende ikke efterladt sig direkte udsagn om dampkøkkenet. En artikel i *Folkekalender for Danmark* 1857 skrevet af ham selv under mærket "98" ser ud til at danne grundlaget for omtalen i pressen omkring åbningen i november 1856. Her oplyser han, at nogle spisepoletter præges i messing (pressen skriver "forgylt"), samt at maden serveres i en fajanceskål (pressen skriver "porcelæn"). *Folkekalender for Danmark* var vidt udbredt

Polet fra Københavns Offentlige Dampkøkken, 1856. Gengivet efter Årbog for Svendborg & Omegns Museum, 1999.

og ventet med spænding hvert år, da den også bragte et nyt eventyr af H.C. Andersen.

I det hele taget har dampkøkkenet i Lille Regnegade og de andre dampkøkkener i København kun efterladt få spor uden for pressen. I J.P. Trap: Kongeriget Danmark som udkom i 1858 omtales køkkenet i Lille Regnegade ikke. Det kan forekomme besynderligt, idet J.P. Trap allerede begyndte indsamlingen af oplysninger til sit værk omkring 1855.

Foreningen for Københavns Offentlige Dampkøkken har, trods Kommunaldirektør O. Køllns artikel i Historiske Meddelelser om København 1957-1959, i mange år været glemt.⁴⁸

Oprettet på rekordtid

Der gik 11½ måned fra idéen blev fremsat i *Fædrelandet* den 1. december 1855 til åbningen. Egentlig var det meningen at åbne køkkenet i slutningen af januar 1856, men det viste sig umuligt at leje et egnet lokale. I stedet indkøbtes medio februar en bagergård i Købmager Kvarter matr. nr. 182. (senere Lille Regnegade nr. 7), som opfyldte kravene om central beliggenhed i nærheden af kundekredsen og med diskret adgang. Købet af ejendom-

men udløste tvivl om dampkøkkenet kunne realiseres på grund af et for ringe økonomisk grundlag.⁴⁹ Det viste sig ikke muligt at tegne et større beløb end det allerede rejste på 18.200 Rd. Senere fik bestyrelsen ros for at have fastholdt idéen, trods vanskelighederne.

Efter nedrivning af et par småbygninger i gården kunne de større arbejder begyndes af murermester Mathiesen i maj. I begyndelsen af oktober installerede jernstøber Daniel Løwener dampanlægget. Den 2. og 3. november var der åbent hus fra kl. 10-16, så de fremtidige kunder kunne tage stedet i øjesyn. Der skulle tegnes og trykkes aktiebrev og præges poletter, som blev bestilt i Paris.⁵⁰ Hvide fajance/porcelænskåle og tallerkener blev fremstillet specielt til dampkøkkenet, ligesom der skulle forfærdiges særlige beholdere til at hente maden i. Bordene i spisesalen skulle dækkes af hvide fajanceplader. Det har været nogle travle måneder for Julius Hellmann, der samtidig arbejdede på at etablere pengeinstituttet Bikuben. Køkkenet åbnede den 10. november 1856.

Ejendommen i Lille Regnegade

Valget af arkitekt faldt på J.D. Herholdt, der sommeren 1856 vandt konkurrencen om det nye universitetsbibliotek og dermed fik sit gennembrud i København. Tegningerne til dampkøkkenet findes kun i sekundær gengivelse.⁵¹ Det drejer sig om en grundplan af stueetagen og et snit af køkkenet med kogeindretningen. Herholdts tegninger blev siden lånt ud til en svensk arkitekt, som glemte at tilbagelevere dem.⁵²

På matriklen nr.182 i Lille Regnegade fandtes et forhus med tre lejligheder, som bibeholdtes uændret. Huslejen indgik i dampkøkkenets økonomi.

Dampkøkkenet, som optog det meste af gårdarealet på den store grund, bestod af en spisesal på 22 x 9.5 alen (13,8 x 6 meter).⁵³ Under den fandtes en nyudgravet grøntkælder af samme dimension. Over spisesalen indrettedes to lejligheder til forvalter og fyrbøder. Køkkenet, som lå i midten, havde en størrelse på 18 x 17 alen (11.2 x 10.6 meter). Modsat spisesalen med adgang til køkkenet fandtes kontor til kokken, opbevaringsrum til viktualier, rum til skrælning og kálhakning samt billetkontor. Under disse rum lå dampkedlen, mens der på første sal var opbevaring af mel og gryn. Grøntkælderens under spisesalen var et imponerende syn for en svensk korrespondent, som dér mente at se mange tusind kálhoveder. Formentlig blot til en uges forbrug.⁵⁴

Udsnit af Sterms kort over den nordlige del af Købmager Kvarter 1841 viser beliggenheden af dampkøkkenet i Lille Regnegade midt i karréen mellem Gammel Mønt, Møntergade, Gothersgade og Store Regnegade. I vore dage svarer det omtrent til gadeadressen Ny Østergade 23. Københavns Rådhusbibliotek.

Bygningens anlæg m.m.

Anlægsudgifterne blev offentliggjort i *Fædrelandet*.⁵⁵ Udgifter til tømrer og maler må formodes at være inkluderet i murerentreprisen, der foruden ombygning omfattede nyopførelse af køkken og en sidebygning til dampkedel m.m. samt udgravning af kælder. Honorar til arkitekten nævnes ikke.

Udgifterne beløb sig samlet til 46.000 rdlr., hvilket lå temmelig langt fra den tegnede aktiekapital på 18.200 rdlr. Det lykkedes imidlertid at få et prioritetslån i Københavns Sparekasse på 26.000 rdlr., så murermester Mathiesen

kunne foretage ombygning og udvidelse (12.600 rdlr.), og jernstøber D. Løwener udføre dampanlægget (4.250 rdlr.). Der har været ofret meget på spisesalens inventar (1.600 rdlr.) og køkkenredskaberne (850 rdlr.). En uforudset udgift var hvide duge til langbordene. Spisepoletterne blev som omtalt præget i Paris.⁵⁶ Poletter var et almindeligt betalingsmiddel for at undgå penge mellem folk, som ikke skulle have økonomisk ansvar.

Jernstøber Løwener var specialist i dampkøkkenanlæg. Foruden anlægget i Lille Regnegade udførte han personligt et tilsvarende i Christiania (Oslo) åbnet i december 1858, i Helsingør som åbnede juni 1859, og måske også i Århus som åbnede oktober 1859.⁵⁷ Desuden gav han tilbud til Nykøbing Falster og Åbenrå. Sidstnævnte blev offentliggjort i avisen *Freja* med alle detaljer, så interesserede kunne sætte sig ind i, hvad det drejede sig om.⁵⁸ Udgifterne forskrækkede med god grund de små provinsbyers ledende kræfter. Sejlskibsreder I.S. Pontoppidan, der sammen med to andre købmænd havde oprettet et dampkøkken i Helsingør, advarede i Fædrelandet mod etablering i små byer.⁵⁹ Et salg af 400 portioner dagligt var smertegrænsen for et anlæg af Helsingørs størrelse, en af de største danske byer med 9.500 indbyggere i 1859. Et oplæg i *Berlingske Tidende* fra hr. Zehngraff i Nykøbing Falster, som mente, at et dampkøkken kunne oprettes for maks. 1.300 rdlr., når man havde bygningen i forvejen, udløste prompte en invitation fra Pontoppidan i Helsingør.⁶⁰ Han ville så "vise og bevise ham de mere end 100 forskellige Inventariestykker, som ikke kan undværes i et complet Dampkjøkken fra Viskestykket til Dampkjedlen".⁶¹

Spisesalen og arbejdsgangen

På åbningsdagen den 10. november 1856 strømmede folk til, men man var lidt forsigtig med at slå sig ned i spisesalen. De fleste bar maden hjem i egne kogekar, da madspandene ikke var blevet færdige. I løbet af 1³/₄ time solgtes 1.200 portioner. *Dagbladet*, *Fædrelandet* og *Berlingske Tidende* fortalte ivrigt deres læsere om den store tilstrømning og undlod ikke at opfordre til fornyet aktietegning, hvad der dog ikke gav resultat.⁶² Portionernes antal stabiliseredes resten af året med et gennemsnit på 1.680 portioner dagligt. Det gjaldt også søndage og helligdage.

Spisesalen beskrives som et langt, lyst rum, der gav plads til ca. 90 personer. Den må som ny have været ganske præsentabel og usædvanlig for et

publikum, der ikke var forvænt med lyse og venlige omgivelser. På væggen hang et ur, et par spejle i forgyldte rammer og andre småting, som gav rummet et hjemligt præg. Belysningen er ikke omtalt. Salen opvarmedes af et varmerør, der løb langs væggene og som var beskyttet af en perforeret trækappe.

Hver kuvert bestod af en flad og en dyb hvid tallerken, ske, kniv og gaffel i Britanniametal samt et glas.⁶³ Som tilhører til maden fandtes salt og peber, eddike og sennep. Bordene skulle dækkes af hvide fajanceplader, men de var desværre ikke blevet færdige til åbningsdagen, i stedet var de lange borde dækket med hvide duge. Bænkene var oliemalet i lys farve.

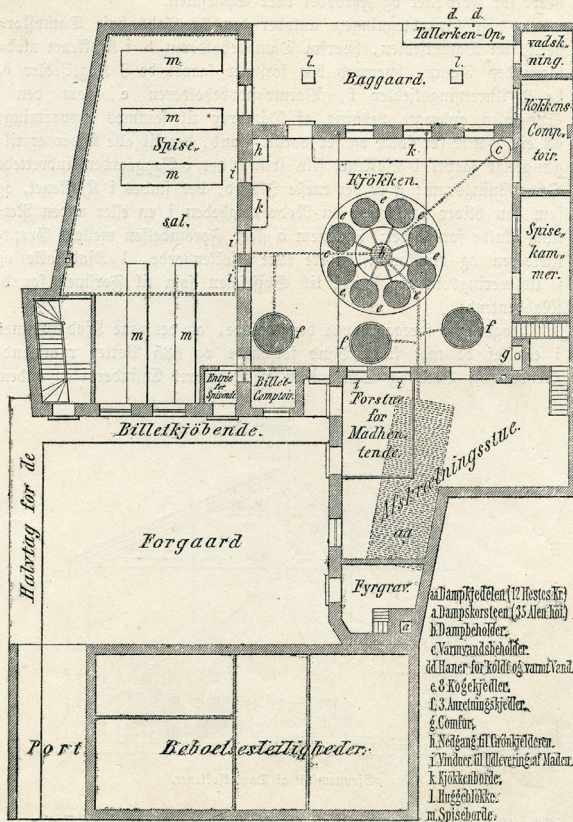
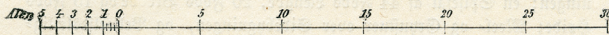
Spisepoletter købtes hos forvalteren i et særligt billetkontor, hvorefter den besøgende gik ind i spisesalen og afleverede sin polet ved vindueslugerne ud mod køkkenet. Det generede en del gæster, at de selv skulle bære maden hen til bordet. De var vant til at få maden bragt, når de spiste i værtshusene. Publikum havde 20 minutter til at fortære den rygende varme mad og en skive brød. Et spisereglement sørgede for madro og anstændig opførsel. Publikum måtte ikke ryge eller beholde hatten på, og hunde måtte ikke medtages i spisesalen.⁶⁴ Rettede man sig ikke efter det, blev man bortvist.

Fyrbøderen begyndte arbejdet kl. 5 morgen. Efter en times tid havde dampkedlen på 12 hestekraft nået fuldt tryk. Herefter kunne dampen ledes ind gennem bunden af gryderne. Kogningen foregik under låg ved 90 grader reaumur (112,5 °C). Længst kogtes ben og kød, senere var det kartoflernes og grøntsagernes tur, hver ingrediens i sin gryde. Når maden var kogt og kødet udskåret, østes den over i tre dobbeltvæggede støbejernskar, hvor den holdtes varm indtil den blev serveret fra kl. 11 til 14.30. Så var det tid til rengøring, oprydning og forberedelserne til næste dag, det vil sige knusning af ben, skrælning af kartofler og rødder samt kålhakning. Arbejdsdagen sluttede kl. 18, hvis ikke det var onsdag eller lørdag med aftenspisning af "Lobes Cowes" (labskovs), som var sammenkogning af rester, solgt for to til tre skilling under dagsprisen på 10 skilling. Alt udnyttedes, og affald blev solgt som svinefoder. Opvask foregik tilsyneladende udendørs i en lille lukket gård, som var forsynet med varmt og koldt vand.

Der var en klar arbejdsdeling i køkkenet, hvor der skulle være ro og orden – råben og skrigen tolereredes ikke. Arbejdsdeling og omgangsformer har været en tro kopi af Linden-køkkenet, hvis reglement går igen både i Københavns og Christianias dampkøkkener. Personaleinstruktionerne endte desværre også hos den svenske arkitekt, der glemte at levere dem tilbage.

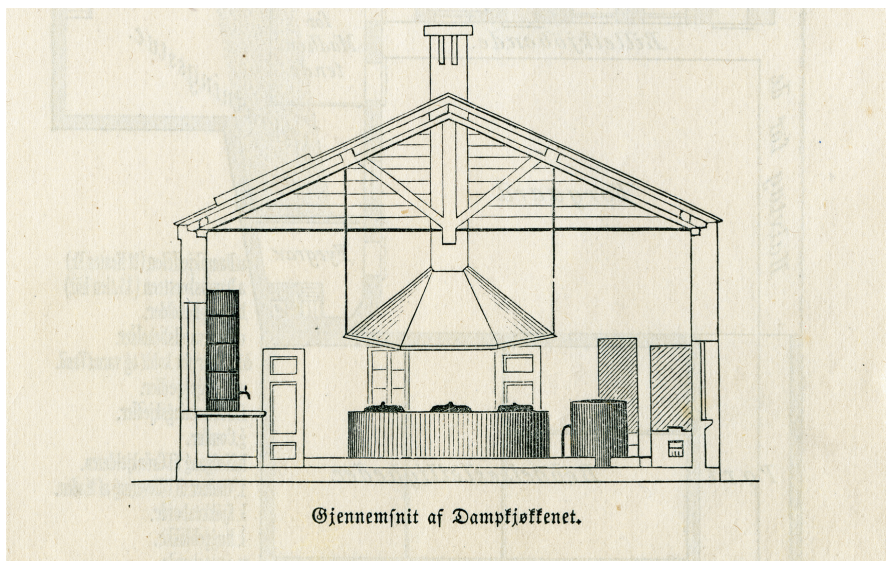
Kjøbenhavns offentlige Dampkøkken.

57

Hortuus til Lille Regnegade (N° 182.)

J.D. Herholdts Grundplan af dampkøkkenet med spisesal, kontorer m.m. blev trykt i den populære Folkekalender for Danmark 1857. Den var vidt udbredt og indeholdt i en lang årrække også eventyr af H.C. Andersen. Københavns Museum.

J.D. Herholdts tværsnit af køkkenet med den store emhætte over kogekarrene. Køkkenet var moderne udstyret med varmtvandsbeholder, som ses til venstre, og ovenlysvindue. Kalendrens publikum blev også beriget med opskrifter til 1.000 portioner af dagens ret. Gengivet fra Folkekalender for Danmark, 1857. Københavns Museum.

Køkkenet

Under en emhætte af træ stod otte kogekar i stjerneform. Den nederste del af støbejernsgryderne var indmuret, den øverste var beskyttet af en oliemalet trækappe med jernbånd omkring. Grydernes låg var forsynet med et skrue-låg til dosering af krydderier. Under megen buldren og hvæsen blev dampen ledt direkte ind i bunden af jerngryderne, der med en diameter på 85 cm og en dybde på 115 cm forekom samtiden ufatteligt store. Under loftet var fastgjort en vandbeholder, hvorfra der gennem et rør med en svingbar hane kunne fyldes vand i gryderne. På en af væggene fandtes en varmtvandsbeholder. Manuelle pumper sørgede for at vandreservoirerne kunne fyldes op. Udskæringen af kød og flæsk foregik på hvidskurede køkkenborde. Selv om der var seks meter til loftet, formåede den store emhætte over kogekarrene ikke at transportere al dampen op gennem den tilhørende træskorsten. Der var tåget

i køkkenet om formiddagen, indtil maden var færdigkogt, og bedre blev det ikke, når gryderne låg blev åbnet.

På væggene hang rader af blankslebne kokkeknive, store gaffer, øser med skaft, dørslag m.m. alt i en størrelse publikum ikke var vant til at se. En vægt til kontrol af kødstykkernes størrelse manglede naturligvis ikke. Meget imponerende var en brødmaskine, der kunne skære skiver af ens tykkelse. En svensk korrespondent kaldte den "en dråplig brödskårings-guillotin", sikkert overtaget ved købet af bagergården. Gulvet var belagt med klinker på kant. Alle vægge var oliemalede til loft, og i tagrejsningen var indsat to store vinduer, for at køkkenet kunne blive så lyst som muligt.

Den minutøse beskrivelse kan vi takke to svenske korrespondenter for. Især *Aftonbladets* (Stockholm) bygningssagkyndige udsending, der signerer sig "S--s", og som straks efter besøget i København tog til Linden for at se nærmere på Georg Egestorffs Speise-Anstalt.⁶⁵ "S--s" giver en detaljeret og kritisk bygningsgennemgang. Samtidig gør han opmærksom på, at økonomien skal holdes i stramme tøjler ved så stor en omsætning. Endelig foreslår han offentlig kontrol med kvalitet og økonomi med pressen som vagthund. Formodentlig skal han aflægge rapport på det ovenfor nævnte svenske velgørenhedsmøde i maj 1857 i Stockholm, hvor man oprettede dampkøkken to år senere. Også korrespondenten S.B. har ydet et vægtigt bidrag i *Göteborgs Handels- och Sjöfarts-Tidning*.⁶⁶ Göteborg åbnede sit dampkøkken 1. december 1858.

Maden og hygiejnen

Den lyse spisesal, idéen med kakler på spisebordene, ønsket om hvide fajance- og porcelænstallerkener i stedet for brunt lertøj eller blikstallerkener, ovenlysvinduer i køkkenet og hvidskuret køkkenbord viser fokus på hygiejne i nutidig forstand. Det samme gælder fraværet af brænde i køkkenet, rensning af grøntsager og forlægningen af kartoffelskrælning samt knusning af ben til andre rum. Køkkenpersonalet skulle være klædt i hvidt fra top til tå, inklusive tætsiddende hvide huer for at undgå hår i maden. Alle kunne se, hvad der foregik omkring gryderne gennem spisesalens tre ekspeditionsvinduer. Det nye køkken var klart et modspil til byens mange uhumske kælderbeværtninger. Erkendelsen af at orden og navnlig renlighed havde stor betydning var til stede på et tidspunkt, hvor man endnu ikke kendte til eksistensen af bakterier.

Dampkogning havde ord for at være en nænsom metode, der bevarede

ske
 Prof. Hum-
 Maskine
 lest. fra
 que.
 Dronningens
 Sdag, nabnes
 elsen.
 andor

Kjøbenhavn's
offenlige Dampkjøkken.

Sdag, Dnsdag, fra Kl. 11—2½, Brødsuppe og
 Blodpolse.
 Lørdag fra Kl. 11—2½, grøn Søbetsaal.
 Fredag fra Kl. 11—2½, graa Kireisuppe.
 Lørdag fra Kl. 11—2½, Riisvælling og kogte
 Kjøbparter;
 fra Kl. 5—8
 Søndag fra Kl. 11—2½, Brunnisuppe og
 Kjøerolie.
 Mandag fra Kl. 11—2½, Byggrødsuppe paa
 salter Kied.
 Tirsdag fra Kl. 11—2½, gul Kireisuppe.
 Onsdag fra Kl. 11—2½, Kalveficadsee.
 Ugebonneter, der maatte ønske Maden
 tilbragt, ville behøge derom at henvende
 sig til Forvalter Johansen i Dampkjøkkenet.

H. C. O.
 Pal

Som noget nyt kunne publikum se i Adresseavisen, hvad Dampkøkkenet bød på i løbet af ugen. Den skik bredte sig til de øvrige dampkøkkener i byen. Årstidsvariation var der ikke meget af, men der spistes en del kirsebærssuppe i august. Der var ingen speciel julemenu.

næringsstofferne i maden bedre. Desuden brændte maden ikke på eller kogte over som ved tilberedning på komfur, hvor varmen kunne være sværere at styre. Bestyrelsen erklærede fra begyndelsen, at den altid ville bestræbe sig på at købe varer af bedste kvalitet og ikke binde sig til laveste tilbud ved licitation, medmindre kvaliteten var i orden.⁶⁷ Den store afsætning de første par år tyder da også på, at dampkøkkenet har kunnet leve op til denne målsætning. En portion i dampkøkkenet var en pot (en liter) med seks lod kød i rå tilstand (96 gram).

Dampkøkkenets spiseseddel kunne ses hver uge på forsiden af *Adresseavisen*. Efter vore dages begreber var det en ensidig kost, hvor forskellige slags ærter, kål og rødder var faste bestanddele sammen med kartofler, ris og gryn. Ved kød forstås især oksekød, saltet og røget flæsk samt saltet lammekød. Fisk forekommer sjældnere, men torsk, rødspætter, karper, klipfisk og endog ål nævnes i beretningen for det første driftsår.⁶⁸ Grøntsager udspecificeres ikke. Årstidsvariationer er det svært at få øje på bortset fra kirsebærssuppe, som i København forekommer flere gange. I Helsingør var der endog blåbærssuppe om sommeren. Om speciel julemad i københavnerdampkøkkenet var der ikke tale. Maden har formentlig været mere varieret end spisesedlen lader ane. I 1850'erne havde man ikke for vane at udpensle et måltids bestanddele.

En ekstraordinær generalforsamling i januar 1857 udvidede de daglige retters antal fra syv til fjorten samt optog lægen H.N. Saxild i bestyrelsen.

Køkkenet åbnede med syv retter, som vi kender opskrifterne på til 1.000 personer.⁶⁹ Det må antages, at det er tidens daglige spise hos en stor del af bybefolkningen, vi her får indblik i:

- Søndag. Færsk Kjødsuppe med Riis:**
24 Lispund færsk Studekjød, 3 Tønder Kartoffler,
1½ Tønde Gulerødder, 2½ Lispund Purrer,
Sillerier og Petersillie, 3 Skæpper Riisgryn, Krydderier.
- Mandag. Hvid Søbekaal:**
16 Lispund færsk Flæsk, 2 Tønder Kartoffler,
24 Lispund Hvidkaal, 4 Skæpper Byggryn, Krydderier.
- Tirsdag. Gul Ærtesuppe:**
24 Lispund salt Lammekjød, 2 Tønder Kartoffler, 1 Tønde og
6 Skæpper gule Ærter, 8 Pund Silleri, 8 Pund Løg. Krydderi.
- Onsdag. Færsk Hvidkaalsuppe:**
24 Lispund færsk Studekjød, 1½ Tønde Kartoffler,
1 Tønde Gulerødder, 23 Lispund Hvidkaal,
1 ¼ Lispund Purrer, Sillerier og Petersillie, Krydderi.
- Torsdag. Graa Ærtesuppe:**
16 Lispund røget Flæsk, 1 Tønde og 6 Skæpper graae Ærter,
4 Lispund Hvedemeel, 3 Lispund Puddersukker,
32 Potter Wiineddike, 1½Pund Laurbærblade.
- Fredag. Grøn Søbekaal:**
16 Lispund grønsaltet Flæsk, 2 Tønder Kartoffler,
23 Lispund Grønkaal, 3 Skæpper Havregryn.
- Løverdag. Bygvælling med Saltkjød, (Suulvælling):**
24 Lispund salt Kjød, 3 Tønder Kartoffler,
1½ Tønde Gulerødder, 2 Lispund Purrer,
Sillerier og Petersillie, 5 Skæpper Byggryn.

Rumfordsuppen, som brugtes i Ladegårdens, Almindelig Hospitals og fængslernes kostplan, var ikke på spisesedlen i dampkøkkenet.⁷⁰ Den havde status som fattigmad, og det ønskede bestyrelsen at distancere sig fra. Rumfordsuppen skulle koge i seks timer, og alt blev kogt i samme kar. Dampmaden var færdig på den halve tid, og hver ingrediens blev kogt for sig efter behov.

Lille Regnegades licitation nævner varerne, men ikke mængden, der skulle bruges. Det gør derimod licitationen for Odense Dampkøkken (1859-1883), som viser et skønnet forbrug for fire måneder af kød, brød, grønt, mælk, fisk og krydderier.⁷² Til gengæld nævnes det ikke i Odense, hvor mange portioner varerne skal dække. Licitationen for Christianshavns Dampkøkken

viser et lignende sortiment af varer, men uden målangivelse.⁷³ På Christianshavn havde man tænkt sig at bruge følgende krydderier: Svesker, rosiner, laurbærblade, kanel, ingefær, kommen og timian, mens man i Odense også forestillede sig at få brug for cayennepeber, allehånde, muskatblomme, karry og merian. At personalet har lavet mad efter opskrifter, vidner en lang inventarliste fra Christianshavns Dampkøkken om.⁷⁴

Ernæringen var på dampkøkkenets tid en del af begrebet hygiejne. På hospitalerne hørte kosten til lægens behandlingsmuligheder. Adskillige læger havde da også besøgt dampkøkkenet.⁷⁵ På Den hygieiniske Congres i København i 1858 mødtes skandinaviske læger og andre interesserede til diskussion om emnet, der havde tidens store opmærksomhed. Fængselsinspektør C.N. David, dampkøkkenets direktør Julius Hellmann og køkkenets forvalter J.F. Johansen deltog, sidstnævnte med et indlæg om blandt andet ernæringens betydning for arbejdsvevnen. Noget, der havde hans store og dybe interesse. Johansen var ikke vant til at tale i en forsamling, han afleverede derfor et skriftligt indlæg til oplæsning.

Efter Johansens opfattelse var det indlysende, at den arbejder, der fik en forsvarlig kost, også havde flere kræfter og var bedre til at udføre sit arbejde. Det gjaldt om at inspirere arbejdsgiverne til at sørge for, at deres arbejdere fik et ordentligt måltid i middagspausen i stedet for blot at leve af smørebrød og brændevin. Det kunne for eksempel ske ved, at spisepoletter til dampkøkkenet blev en del af lønnen. Den idé havde nogle skomagermestre taget op. De købte 4.000 spisetegn til deres svende til brug i dampkøkkenet i vintrene 1856-57 og 1857-58. Skomagernes oldermann Hr. Rasmussen udtalte stor tilfredshed på modtagernes vegne. Et andet emne, der optog hygiejnekongressen, var mistænkelige næringsmidler, det vil sige fortyndinger, forfalskninger eller direkte fordærvede levnedsmidler. Her kunne C.N. David berette om vanskelighederne med at skaffe friske levnedsmidler til fængslerne. Det var kun sket ved at kassere det modtagne, indtil leverandøren havde lært at bringe friske varer.

Julius Hellman havde ikke indlæg på kongressen og er heller ikke refereret i diskussionerne, men han kendte udmærket de omtalte vanskeligheder på levnedsmiddelområdet, jævnfør hans gentagne licitation over varer til køkkenet i Lille Regnegade. Hans intention med dampkøkkenet var på den ene side "at være en Modvægt mod de mindre Spisequarterers mulige Misbrug, paa den anden Side at lette de hæderlige og tilbageholdne Fattige Adgang til i stedet for Kaffe og Brød, at erholde varm Middagsmad for billig Betaling".⁷⁶

Den mindrebemidlede del af københavnernes var nødsaget til at købe bil-

ligst muligt i små portioner hos høkerne, der ikke havde det bedste ry for at sælge friske varer. Hvor svært det har været at skaffe ordentlige varer til uddeling blandt de trængende, fortæller en borger om i *Flyveposten*. Han var ofte til stede ved offentlige maduddelinger, hvor han af og til så de fattige hælde den tildelte mad i rendestenen med bemærkningen “Det Skyllevand vil jeg ikke bære hjem”.⁷⁷ På den baggrund er der god grund til at tro, at dampkøkkenet har været med til at hæve kvaliteten af den daglige middagsmad.

Hvem spiste i dampkøkkenet?

Fra 1858 findes tre beskrivelser af dampkøkkenet. I sit indlæg på hygiejne kongressen kom forvalter J.F. Johansen ind på dampkøkkenets publikum. Desværre hørte kun en ud af hundrede til det publikum, man helst så bruge køkkenet, nemlig arbejderen. Johansen mente, det skyldtes arbejderens kostvaner: “Han vil hellere have stegt Fisk [skulle der mon have stået “stegt flæsk”?] og Smørebrød i en Stegekælder med Øl og Brændevin til.”⁷⁸ Køkkenets publikum bestod af mere velstående folk efter hans vurdering. Omtrent samtidig noterer en medarbejder fra *Christiania Posten* (Oslo) dog, at det var soldater, studenter og arbejdere som frekventerede dampkøkkenet, samt at man ikke satte sig til bords før man havde nettet sig.⁷⁹ En interessant beskrivelse af stemningen sørgede bladet *Folkets Nisse* for. Klokkeren er ved at være 13 og arbejderne skal være tilbage i deres værksteder: “Nu er det Tiden for Folk med “honet Ambition” at gaae derhen, og nu komme med korte Mellemlum: Studenter, Kontorister, Kunstnere, fine Haandværkere, daarlig aflagte Skolelærere o.s.v.”⁸⁰ Spisesalen var fælles for mænd og kvinder.

Personale og løn

Køkkenet var åbent hver dag året rundt. Forvalteren, mel- og grynhandler J.F. Johansen, havde det daglige, økonomiske ansvar. Det var også ham, der tog sig af inden- og udenlandske gæster, som gerne ville sættes nærmere ind i driften med henblik på at oprette lignende servering. En norsk studiegruppe på besøg i august 1858 engagerede kokken til det kommende Christiania Dampkjøkken, et par tjenestepiger ville de også gerne have med til oplæring af eget personale.⁸¹ Senere sendte de deres kommende forvalter til oplæring

et par uger i København. Som tak for hjælpen forærede nordmændene et forment sølvbæger til J.F. Johansen.

I lønnen til forvalter og kok var inkluderet bopæl på stedet, formodentlig med frit brændsel, lys samt et antal portioner middagsmad. Hellmann oplyser selv, at forvalter, kok og fyrbøder ud over den faste løn m.m. skal have provision ved salg over 1.500 portioner dagligt. Alle ansatte får et måltid mad. Hos kvindelige ansatte tilbageholdes 20% af lønnen indtil flyttedag, hvor huslejen skal betales.⁸² Tilbageholdelse af løn hos kvindelige ansatte finder også sted i Helsingørs Dampkøkken med samme motiv.⁸³ Der er ikke givet detaljerede oplysninger om det københavnske personale, kun en samlet udgift i regnskabet for det første år på 4.572 rdlr. *Dagbladet* og det svenske *Aftonbladet* giver imidlertid lidt flere oplysninger:⁸⁴ En direktør til 2% af bruttoindkomsten (max. 1.200 Rdlr.), en forvalter, en kok og tre underkokke, en fyrbøder, to drenge og seks-otte tjenestepiger. Dertil kommer et antal skrællekoner og bude til udbringning. Sidstnævnte har sandsynligvis været daglejere. En-to underfyrbødere kan også tænkes at have været ansat. Til sammenligning havde Bespisningsanstalten for Trængende et personalebudget på 150 rdlr. for de tre vintermåneder.

Økonomien

Der har åbenbart været vanskeligheder med licitationerne. En uge før åbningen af køkkenet i november 1856 er der igen annonce i *Adresseavisen* om tilbud på kød, flæsk, ærter, kartofler, gulerødder og kul.⁸⁵ Det samme er tilfældet tre gange i januar 1857 for hele varesortimentet inklusive krydderier.⁸⁶ Dampkøkkenet meldte sig som en af de største enkeltaftagere af varer sidst på året, på et tidspunkt, hvor hospitaler, fængsler, institutioner m.fl. for længst havde leverancerne i hus fra deres faste aftaleparter. At åbne dampkøkkenet har været noget af et kunststykke.

Det var en stolt bestyrelse, der aflagde beretning om det første driftsår 1857 på generalforsamlingen den 29. marts 1858. Den bestod af direktør Julius Hellmann, kaptajn S.N. Beutner, tømmerhandler, grosserer Chr.L. Maag, inspektør Fr.C. Bülow, Ladegården, og dr. med. H.W. Saxild. Redaktør J.F. Giødwad fra Fædrelandet og grosserer Alfred P. Hansen valgtes til revisorer. Inspektør Bülow blev den eneste gennemgående figur i bestyrelsen i dampkøkkens levetid.⁸⁷

Omsætningen var 50.274 rdlr., og man havde kunnet betale af på gælden. Udbyttet på 1 rdlr. pr. aktie var sikret for året 1857. *Berlingske Tidende* refererer fra generalforsamlingen, at avisen tidligere havde omtalt det ønskelige i at nedsætte prisen med 1 sk. pr. portion. Det blev afvist, da det ville betyde en manglende indtægt på 4.800 rdlr. og dermed fjerne overskuddet og muligheden for at betale af på gælden.⁸⁸ Man ville dog fra køkkenets side være opmærksom på reduktion i prisen, hvis licitationerne gav et gunstigere resultat.

Priserne faldt ikke. På generalforsamlingen for driftsåret 1858 meddeles et fald i salget på 33.000 portioner. Der blev afdraget på gælden, og aktiekapitalen var intakt. Udbytte til aktionærerne omtales ikke.⁸⁹ Beretningen er tydeligt afdæmpet.

Den 1. oktober 1858 blev en skæbnsvanger dag for køkkenet i Lille Regnegade. Forvalter J.F. Johansen forlod sin stilling på grund af uoverensstemmelser og nedsatte sig som restauratør med eget dampkøkken i Studiestræde nr. 24 (tidligere nr. 88).⁹⁰ Det blev en begivenhed, som køkkenet i Lille Regnegade aldrig forvandt, idet Johansen tog halvdelen af omsætningen med sig.

Konkurrencen

For at få et fast kundeunderlag forestillede dampkøkkenets initiativtagere sig at levere maden til bespisningsforeningernes vinterbespisning. *Fædrelandet* foretog derfor straks et udspil overfor Bespisningsanstalten for Trængende, som blev opfordret til at benytte køkkenet i Lille Regnegade som leverandør.⁹¹ Henvendelsen fik ingen effekt. Bespisningsanstalten for Trængende, der var oprettet af Kjæde-Ordenen, holdt til i Nyhavn nr. 27. Den kunne ved hjælp af gaver holde en fremstillingspris på 4-4½ skilling pr. portion gennem 1850'erne. Gaverne bestod især af brændsel, kød og rugbrød. Fra ovennævnte adresse uddelte Kjæde-Ordenens bespisningsanstalt 470 portioner dagligt i vintermånederne.

Bidragydernes antal til Bespisningsanstalten for Trængende faldt med 40% ved dampkøkkenets fremkomst. Det gik også ud over de små bidrag fra 1-5 Rd. Laugene, der samlede tilsvarende små beløb ind til bespisningsanstalten, vedblev den årlige indsamling uændret. Selvom de tilbageblevne bidragydere forhøjede deres årlige beløb, var der faldende indtægter, ligesom der var et faldende antal ansøgere til maduddelingen i 1850'erne.⁹²

Som ovenfor nævnt forlod J.F. Johansen forvalterstillingen for at åbne

sit eget dampkøkken i Studiestræde 24. I stueetagen spiste håndværkere og arbejdere, mens det borgerlige publikum sad på første sal ved små borde og nød to retter mad, som de fik bragt af en opvarter.⁹³ To år senere åbnede han endnu et dampkøkken i Borgergade 69, men trods sin dygtighed kunne heller ikke han klare sig og måtte midt i 1860'erne bære store personlige tab.⁹⁴ Senere blev han en værdsat fattiginspektør i Odense. Ved sin død i 1898 var han både Dannebrogsmænd, Ridder af Dannebrog og Justitsråd.

Oprettelsen af flere nye dampkøkkener betød konkurrence. Køkkenet i Lille Regnegade formåede som omtalt ikke at udvide sin kundekreds. Tabet af halvdelen af kunderne var en katastrofe. Grænsen for rentabel drift lå på gennemsnitlig 800 portioner dagligt for et køkken af Lille Regnegades størrelse. Bestyrelsen bestræbte sig for at efterkomme publikums ønsker: Langbordene blev udskiftet med små borde, bænkerne med stole. Kunderne ville

Aktiebrev for Kjøbenhavns Offenlige Dampkjøkken, udstedt til overretsprokurator L.C. Larsen, der ved udstedelsen var medlem af Københavns Borgerrepræsentation. Originalen kendes ikke, men er her gengivet efter Årbog 1999 for Svendborg & Omegns Museum. Aktiebrevet var som værdibevis sikret på alle tænkelige måder, herunder et underliggende motiv, hvoraf indskriftene er tydeligst: 25 Rdl. øverst og Kiöbenhavns Damp-Kiökken i et slynget skriftbånd på midten.

Aktien var trykt af Bing & Ferslew's Damp Steentrykkeri.

Den egentlige tekst gengives her:

Actiebrev No 367 for Kapital af 25 Rdl.

Foreningen for KIÖBENHAVNS offentlige DAMPKIÖKKEN

Underkrevne Bestyrelse for Foreningen for Kjöbenhavns offentlige Dampkiökken bevidner herved at Herr Overretsprocurator Larsen er interesseret i nævnte Forening med en Actie til Beløb af 25 rdl. R. skriver: Tyve og Fem Rigsdaler Rigsmönt, hvorefter denne Acties nuværende eller fremtidige lovlige Eier skal nyde Andeel i de Rettigheder og være underkastet de Forpligtelser, som Foreningens Love nu eller fremtidig bestemmer, og navnlig nyde 4% aarlig Rente med 1 Rdl. og denne Acties paalydende Sum overensstemmende med Lovens 5te Post.

Bortkomne Actier og Coupons mortificeres ved Indkaldelse i vedkommende Avis i Overensstemmelse med Forskrifterne i kgl. Resolution af 3^{die} Marts, bekendtgjort ved Cancelliplacat af 16. Marts 1847.

Ifølge kongelig Bevilling af 8de April 1856 udstedes dette Actiebrev paa ustempet Papir. Kjöbenhavn, den 15. Januar 1857.

J Hellmann administrerende Directeur

Controlcomiteen S N Beutner F. Bülow Wm Saxild

I venstre margen: Med denne Actie er udleveret Coupons for 10 Aar.

Actiebreve No 367 for Kapital af 25 Rdl.

Forening om Kjøbenhavns offentlige Dampkjøkken

for 4 Færelse Damp Stenbr.

Underskrevne Bestyrelse for Foreningen for Kjøbenhavns offentlige Dampkjøkken bevidner hermed at
Herr Overretssprocurator Petersen

er interessert i nævnte Forening med sin Andel til Beløb af 25 Rdl. 25 Skjæver. Tyve og Fem Rigsdaler Rigsmønt, hvorefter denne Andel for nuværende eller fremtidig bortlæge Eier skal nyde Andel i de Nødtigheds og væse underkastet de Tilføjelser, som Foreningens Lovs nu eller fremtidig bestemme, og navnlig nyde de særlig Bæns med Tilf. af denne Acties paalydende Sum overensstemmende med Lovens 5de Post.

Diskekomne Actier og Coupons mustificeres ved Indkaldelse i vedkommende Aars i Overensstemmelse med Foreningens i hof. Resolution af 3de Marts bekjendtgjort ved Cancelliplace af 10. Marts 1856.

Ydste kongelig Bevilling af 8de April 1856 udsendes dette Actiebreve paa afsjimpligt Papir.

Kjøbenhavn den 15 Januar 1856.

Mellin
administrerende Director

Commissions. L. M. Petersen. *Mellin* *M. Mellin*

25 Rdl. 25 Skjæver. 20 og 5 Rigsdaler Rigsmønt

have steg, og der blev indkøbt et komfur. Kvinder og børn ønskede at spise for sig selv, og man indrettede en lille spisesal til dem. Der forsøgtes med salg af mad på Nørrebro fra en termovogn, som kunne holde maden varm i fire timer.⁹⁵ Lønningerne blev sat ned, og personalet blev beskåret. Til slut blev prisen alligevel hævet, selv om det var et princip, at portionsprisen skulle holdes uændret, ja endog nedsættes, hvis der var mulighed for det. Mod forventning var priserne på levnedsmidler ikke faldet. I marts 1860 måtte bestyrelsen erkende at driften ikke var rentabel.

De sidste år

Ved generalforsamlingen i april 1860 kunne bestyrelsen se frem til et dagligt underskud på 10 rdlr. uden mulighed for dækning og foreslog derfor foreningens ophør samt salg af bygninger og inventar, eventuelt bortforpagtning.⁹⁶ Imidlertid var det dårlige tider for ejendomssalg, og generalforsamlingens dirigent, møbelhandler H.P. Frederiksen, foreslog derfor nedsættelse af en komité, som sammen med bestyrelsen skulle undersøge mulighederne for at fortsætte driften.

Til komitéen valgtes: H.P. Frederiksen, I.W. Heyman, der var ejer af bryggeriet Svanholm og den tidligere forvalter J.F. Johansen. På den efterfølgende generalforsamling blev det med 16 ja- mod 13 nej-stemmer besluttet at drive køkkenet videre.⁹⁸ En ny bestyrer skulle ansættes til fast, lav løn, men med en betydelig provision af salget. Årsagen til at køkkenet overhovedet kunne drives videre, skyldtes bestyrelsesmedlemmet rådmand Fr.C. Bülow, som af egen lomme stillede de fornødne midler til rådighed.⁹⁸ Den nye bestyrelse kom til at bestå af H.P. Frederiksen som formand, rådmand Bülow og I.W. Heyman, der nu tituleredes kommerceråd.

Mod forventning faldt priserne på levnedsmidler heller ikke i løbet af 1860, men driften fortsatte trods en svigtende afsætning. Den var nu faldet fra 1650 portioner pr. dag (1857) til 540 portioner pr. dag (1861). Undervejs blev prisen sat op til 12 skilling for billigste måltid, dog uden den store effekt.

På generalforsamlingen i 1862 rapporteres om et gennemsnit på 438 portioner dagligt i det forløbne år og et prisniveau for indkøb af varer, der stadig var højt.⁹⁹ Den nye bestyrelse anmodedes om at blive, og der kæmpedes tappert videre for køkkenets eksistens. 1863-1864 gik det noget bedre med driften, men der blev ikke afholdt generalforsamlinger. Det udløste i januar 1865

et angreb på “Hr. Pseudoformand Frederiksen” i *Fædrelandet* fra et par her-
rer, der havde set dampkøkkenets bygninger sat på auktion flere gange uden
nogen orientering til aktionærerne.¹⁰⁰ Det er muligvis en formfejl, noterede
H.P. Frederiksen, der lovede snarest at indkalde til gennemgang af regnska-
bet, hvilket skete i slutningen af april uden nogen yderligere kommentarer
fra aktionærernes side.¹⁰¹ Bestyrelsesmedlemmet bryggeriejer I.W. Heyman
købte bygningerne og lod dem ombygge til den i samtiden kendte dansesalon
Aftenstjernen.

Bespisningen af københavnernes toppede formodentlig i 1859 med
896.000 portioner mad. Heraf 17% uddelt gennem bespisningsforeningerne
og resten købt i byens dampkøkkener for et beskedent beløb på 11-12 skilling.
Et fantastisk fænomen i en by på 160.000 indbyggere, som samtidig havde et
blomstrende forlystelseliv i danseboder og værtshuse med det nye bajerske
øl som centrum, for ikke at tale om Tivoli, der havde store besøgstal. Modpol-
len var en stigende låntagning på Assistenshuset.¹⁰²

Den del af den private velgørenhed, der havde med vinterbespisningen at
gøre, havde det ikke godt med at skulle samarbejde med andre. Som ovenfor
nævnt fastholdt de velgørende selskaber m.fl. adskillelsen mellem offentlig og
privat hjælp, trods opfordring til samarbejde. Det kan undre, at et samarbejde
skulle have en skadelig eller ligefrem lammende virkning på velgørheds-
arbejdet. Truede “storhandlen” eller enkeltpersoner med at standse ydelsen
til velgørheden? I så fald skulle der vedtages love, der tvang alle til at betale
– og det var ikke velset.

Var vinterbespisningen, og billige spisesteder i det hele taget, et led i at
holde lønnen nede? Med tiden synes bespisningen at være blevet en stivnet
institution. Var vinterbespisningen blevet et led i et varekredsløb? Var det
udtjente køer fra brændevinsbrænderierne, der havnede i suppegryden midt
om vinteren, når de gode stegestykker var solgt fra?

Sorteringen af “De Trængende” blev standset med indførelsen af damp-
køkkenet. Her kunne også de folk komme, som havde en anden politisk an-
skuelse end den accepterede, og som derfor var i fare for at blive sorteret fra
ved tildelingen af hjælp. København var ikke større end at alle kendte alle.

I Rigsdagens forhandlinger ses ordet “Socialisme” kun to gange i regist-
ret i 1850'erne. De velgørende borgerne gik stille med dørene, og det kunne
de gøre en tid endnu. Deres netværk fortsatte umyndiggørelsen af dem, der
blev ramt af fattigdommen, selv om der blev blødt op for konsekvenserne:
De midlertidige dyrtidslove gjorde det muligt at beholde de borgerlige

rettigheder, selv om hjælpen kom fra fattigvæsenet. Dampkøkkenet var for en tid med til at give københavnere den værdighed tilbage, de let kunne have tabt i deres medborgeres øjne, fordi de ikke kunne klare sig selv.

-
1. Villads Christensen: *København 1840-1857*, 1912, 322.
 2. *Beretning om den her i Staden indrettede Bespiisnings-Anstalt for Trængende i Vinteren....*, årgangene 1850/51-1859/60.
 3. *Det danske landbrugs historie*, 1988, bd. 3, Claus Bjørn: 1810-1860, 76-81.
 4. Bent Jensen: *Træk af avisdebatten om de arbejdsløse fra 1840'erne til 1940'erne*, Bd.1, Debatten indtil 1907. Rockwoolfondens Forskningsenhed, 2006. Arbejdsnotat nr. 14, 95-114.
 5. C.N. David: *Om Hovedstadens Befolkning efter Folketællingen d. 1. Februar 1855*, 1855, 43.
 6. T. Algreen-Ussing: *Love og Anordninger samt andre offentlige Kundgjørelser: Lov, hvorved Communalbestyrelserne bemyndiges til ved overordentlig Understøttelse at lindre Dyrtidens Tryk på de Uformuende*, 27.11.1853, 15.2.1855 og 15.1.1856.
 7. *Dansk Velfærdshistorie*, 2010, bd. 1 1536-1898, kapitel 4, Søren Kolstrup: *Fattiglovgivningen fra 1803 til 1891*, 213.
 8. Ole Hyldtoft: *Danmarks økonomiske historie 1840-1910*, 1999, 111-133. Axel Holm og Kjeld Johansen: *København 1840-1940*, 1941, 146-153.
 9. Ole Hyldtoft: *Danmarks økonomiske historie 1840-1910*, 1999, 37.
 10. *Congrès international de bienfaisance de Bruxelles 1856, 1857*, bd. 1-2.
 11. *Berlingske Tidende*. 1856, nr. 225, 226, 228, 229, 234, 235. Hakon Stangerup: *Avisens historie og de lande der skabte den*. 1973, bd.1, 250-264. *Fædrelandet*. 1856, nr. 223, 224, 228.
 12. Harald Jørgensen: *C.N. David*, 1950, bd. 2, 295.
 13. *Berlingske Tidende*, 1856, nr. 234.
 14. *Congrès international de bienfaisance de Bruxelles 1856, 1857*, bd. 2, 127-147.
 15. *Congrès international de bienfaisance de Bruxelles 1856, 1857*, bd 1, 328.
 16. Se note 37.
 17. *Svenska välgörenhetsmötet*. Protokoller, hållne vid det första svenska välgörenhetsmötets allmänna sammankomster, i Stockholm den 25, 26 och 27. maj 1857, Göteborg, 1857.
 18. *Congrès international de bienfaisance de Francfort-sur-le-Mein 1857, 1858*, bd. 2, 11-12.
 19. Se note 7.
 20. *Dansk Velfærdshistorie*, 2010, bd. 1 1536-1898, kapitel 4, Søren Kolstrup: *Fattiglovgivningen fra 1803 til 1891*, 250-251, 256-259.
 21. Karin Lützen: *Byen tæmmes*, 1998, 173-174.
 22. Christian Larsen: *Til Gavn for Meneskeheden og Fædrelandet*, 2002, 119 (Københavns Bospisningsanstalt). P.A. Pedersen: *Nørrebros Bospisningsforening 1853-1903, 1903*. Villads Christensen: *København 1840-1857*, 1912, 318-319 (Christianshavns Bospisningsforening m.fl.).

23. Karin Lützen: *Byen tæmmes*, 1998, 173-179.
24. *Københavns Borgerrepræsentations møde 14. januar 1856*, 236-237, *Fædrelandet*, 1860, nr. 3 (Christianshavns Bespisningsforening). Christian Larsen: *Til Gavn for Menneskeheden og Fædrelandet*, 2002, 119-120 (Bespisningsanstalten for Trængende).
25. *Rigsdagstidende*, 5. Session, 1853, Anhang B. 20, Betænkning over Udkast til Lov angaaende Ophævelse og Nedsættelse af adskillige Toldafgifter. Bilag A: Gjennemsnit af de københavnske Havne- og Torvepriser paa efternævnte Levnetsmidler ved Udgangen af October Maaned i de 20 Aar fra 1834-1853. Sp. 307-316.
26. *Rigsdagstidende, Forhandlingerne paa Folkethinget*, 1853, 5. Session: sp. 284-288 (indbringelse), sp. 339-364 (1. behandling), sp. 651-659 (2. behandling), sp. 746 (3. behandling). *Forhandlingerne paa Landstthinget*, 1853, 5. Session: sp. 265 (præsentation), sp. 279-281 (1. behandling), sp. 338-339 (2. behandling), sp. 398 (3. behandling).
27. *Rigsdagstidende, Forhandlingerne paa Folkethinget*, 1855, 6. Session, sp. 279-286 (1. behandling).
28. *Rigsdagstidende, Forhandlingerne paa Landstthinget*, 1855, 6. session, sp. 199-229 (2. behandling).
29. *Københavns Borgerrepræsentations møde 5. januar 1854*, 205-208.
30. *Folkebladet Almuevennen*, 1854, nr. 16.
31. *Københavns Borgerrepræsentations møde 19. marts, 1855*, 308.
32. *Københavns Borgerrepræsentations møde 27. december 1855*, 216-219.
33. *Berlingske Tidende*, 1855, nr. 304.
34. *Dagbladet*, 1856, nr. 1.
35. *Københavns Borgerrepræsentation 1856*, 14. januar, 236.
36. *Flyveposten*, 1855, nr. 264 (forsiden).
37. *Berlingske Tidende*, 1855, nr. 240, 242, 247, 252.
38. Meddelet ved Holger Horstman, Stadtarchiv Hannover.
39. Georg Egestorff: *Beschreibung der Speise-Anstalt in Linden bei Hannover*, 1855, Bilag i forsørgelsesvæsenets referatprotokol, 1856, nr. 113, Københavns Stadsarkiv.
40. *Fædrelandet*, 1855, nr. 281.
41. *Fædrelandet*, 1855, Nr. 284 (læserindlæg), nr. 289 (Fr.VII's og Grevinde Danners bidrag), nr. 290 (aktionærer), nr. 292 (enkedronningens bidrag + aktionærer), nr. 293 (aktionærer), nr. 294 (valg af foreløbig bestyrelse + aktionærer), nr.302 (i alt 493 aktier).
42. C. Nyrop, *Meddelelser fra industriens område*, 1876, 201-230.
43. *Fædrelandet*, 1855, nr. 294.
44. *Illustrirte Zeitung* (Leipzig), 1852, bd. 19, nr. 493.
45. Walter Buschmann: *Linden*. 1981, 156.
46. *Fædrelandet*, 1855, nr. 281.
47. *Folkekalender for Danmark 1857*, 55-61, signeret "98" = JH = bogstavernes placering i alfabetet. En almindelig krypteringsmetode i tiden.
48. O. Kølln: Kollektiv bespisning i København i 19.århundrede. *Historiske Meddelelser om København 1957-1959*. 4. rk., bd. 5, 321-333.
49. *Berlingske Tidende*, 1856, nr. 234.
50. Jerry Meyer: Dampkøkkener i Danmark. *Svendborg og Omegns Museum. Årbog 1999*, 101. Jørgen Sømod: *Poletter og pengetegn i Danmark siden stenaldren og indtil omkring 1960*, 2003-2007, 1. del, Tiden indtil 1900. Kapitel: Fr. VII, afsnit: Dampkøkkener.
51. *Folkekalender for Danmark*, 1857, 55-61.
52. *Aftonbladet*, 1857, nr. 2.
53. *Fædrelandet*, 1856, nr. 233. *Folkekalender for Danmark*, 1857, 56-58.
54. *Göteborgs Handels- och Sjöfarts-Tidning*, 1856, 27/11. Artiklen signeret S.B.
55. *Fædrelandet*, 1856, nr. 233 og 294.
56. Jørgen Sømod: *Poletter og pengetegn i*

- Danmark siden stenalderen og indtil omkring 1960, 2003-2007, 1. del: Tiden indtil 1900, 2003. Kapitel: "Frederik VII", afsnit: Dampkøkkener.
57. Erik Egeland: *Et Folkekjøkken i det store Tid-Skiftet*. Christiania Dampkøkken gennem hundre år, 1957, 51. *Aarhus Stiftstidende*, 1859, nr. 232. Forening og Museum, 2008, 4, (Helsingør).
 58. *Freja* (Åbenrå), 1859, nr. 6.
 59. Kirsten Norn: Helsingørs Dampkøkken 1859-1861, *Forening og Museum*, 2008, nr. 1, 3-6. *Fædrelandet*, 1859, nr. 94, I. S. Pontoppidan: Om Dampkøkkener.
 60. *Berlingske Tidende*, 1859, nr. 202.
 61. *Fædrelandet*, 1859, nr. 204.
 62. *Dagbladet*, 1856, nr. 266. *Fædrelandet*, 1856, nr. 265. *Berlingske Tidende*, 1856, nr. 267.
 63. Britannia metal: En tinlegering med antimon og kobber. Metallet havde en blank, skinnende overflade som sølv.
 64. *Dagbladet*, 1856, nr. 264. *Congrès international de bienfaisance 1856, 1857*, bd. 2, 147 (Reglementet fra Linden køkkenet).
 65. *Aftonbladet*, 1857, nr. 12.
 66. *Göteborgs Handels- och Sjöfarts-Tidning*, 1856, 27/11.
 67. *Fædrelandet*, 1856, nr. 265.
 68. *Fædrelandet*, 1858, nr. 80.
 69. *Folkekalender for Danmark 1857*, 59-60.
 70. Knud Waaben: Den Rumfordske suppe, *Siden Saxo*, 1995, 11-17.
 71. *Adresseavisen*, 1857, nr. 63, 2. tillæg.
 72. *Fyens Stiftstidende*, 1859, nr. 289.
 73. *Berlingske Tidende*, 1858, nr. 298. Tillæg, morgen.
 74. Byggesager. Christianshavns kvarter, 1858, ældre gade nr.: 175, A-C, 9/11-1865, Københavns Stadsarkiv.
 75. *Den hygieiniske Congres i Kjøbenhavn juli 1858*, 1858, 166. Forvalter Johansens indlæg: 166-168, C.N. Davids indlæg: 172-173.
 76. *Fædrelandet*, 1860, nr. 80.
 77. *Flyveposten*, 1855, nr. 289.
 78. *Den hygieiniske Congres i Kjøbenhavn juli 1858*. 1858, 166.
 79. *Christiania Posten* [Oslo], 1858, 17. oktober. Erindring fra et tidligere besøg i København.
 80. *Folkets Nisse*, 1858, nr. 407, 6-10.
 81. Erik Egeland: *Et folkekjøkken i det store tids-skiftet*. Christiania dampkøkken gennem hundre år. 1957, 48-49.
 82. *Folkekalender for Danmark 1857*, 60.
 83. Kirsten Norn: Helsingørs Dampkøkken 1859-1861, 4, *Forening og Museum*, 2008, nr. 1.
 84. *Dagbladet*, 1856, nr. 296. *Aftonbladet*, 1857, nr. 12.
 85. *Adresseavisen*, 1856, nr. 57, 2. Tillæg.
 86. *Adresseavisen*, 1857, nr. 1.
 87. *Fædrelandet*, 1858, nr. 80.
 88. *Berlingske Tidende*, 1858, nr.76.
 89. *Fædrelandet*, 1859, nr. 8.
 90. *Selskabet til oprettelse af Kaffe- og Spisehuse*: Selskabets stiftelse, aktietegning, korrespondance med aktionærer 1883-1899. Heri: Brev fra J.F. Johansen af 8. december 1882 og udtalelse fra Værts-husholder Korporationens formand H. Rohrdanz af 14. december 1882. Københavns Stadsarkiv.
 91. *Fædrelandet* 1856, nr. 288.
 92. *Beretning om den her i Staden indrettede Bespiisnings-Anstalt for Trængende i Vinteren.... Årgangene 1850-1860*.
 93. *J.F. Johansens dampkøkkeneres arkiv*, Protokol over salget (1858-1866, 1917). Heri brev til borgmester C.F.M. Lehmann fra J.F. Johansens søn. Københavns Stadsarkiv.
 94. Se note 89.
 95. *Fædrelandet*, 1859, nr. 280.
 96. *Fædrelandet*, 1860, nr. 80.
 97. *Fædrelandet*, 1860, nr. 89.
 98. *Fædrelandet*, 1861, nr. 158.
 99. *Fædrelandet*, 1862, nr. 146.
 100. *Fædrelandet*, 1865, nr. 24.
 101. *Fædrelandet*, 1865, nr. 27, nr. 93.
 102. Villads Christensen: *København 1840-1857*, 1912, 317 og 386.

Imellem realisme og storbydrømme

– 1800-tallets København, set gennem vejvisere til byen

■ Af Yvonne Skov Grønlund

I sidste halvdel af 1800-tallet forvandlede København sig fra lille hovedstad omgivet af volde til en moderne storby. Byen og dens beboere skulle friseres, og det var i høj grad middelklassen der satte gang i reformerne. Byen blev defineret og redefineret, ikke kun fysisk, men også gennem urban litteratur, eksempelvis gennem såkaldte vejvisere til byen. Med stor detaljerighed beskriver disse byens gader, huse, mennesker og muligheder. De giver praktiske anvisninger til den rejsende, men selv vejvisernes meget konkrete beskrivelser af byen inkorporerer specifikke forestillinger om det "helt særlige" ved storbyen imellem realisme og drøm.

I sidste halvdel af 1800-tallet er København midt i en voldsom forandringsproces. Politisk, socialt og kulturelt gennemgår København, og mange andre byer i resten af Europa, gennemgribende transformationer fra konge- og militærstyrede købstæder til moderne, liberale storbyer. København udvikler sig fra at være en relativt lille hovedstad klemt inden bag store jordvolde, til, ved indgangen til det 20. århundrede, at være en ekspanderende storby med nye byområder, nye befolkningsgrupper og nye forestillinger om byen. Byplanlæggere anlægger nye vejforløb og nye bydele i den gamle indre by og byen moderniseres med gadebelysning og kloaksystem. Den store vold, der i forskellige udformninger har ligget rundt om byen siden middelalderen, bliver fra 1870 til århundredskiftet brudt ned på Sjællandssiden. København omdannes til en åben by. I brokvartererne, der i første halvdel af 1800-tallet lå som landlege områder uden for byens volde, skyder den ene boligkarré efter den anden op. København spreder sig og bliver svær at indfange i ét blik.

Storbyen bliver i tiden en udfordring for bymenneskets kultur og identitet. Larm, trafikpropper, stress og jag samt stinkende gader havde i flere generationer været hverdagskost i København. I sidste halvdel af 1800-tallet

Kort over København udgivet af J. Hoffensberg 1857. Det er fra tiden før volden blev revet ned, og dennes udstrækning i landskabet ses tydeligt. Der er bebyggelse på brokvarterene, men området uden for volden synes meget landligt. Det Kongelige Biblioteks Kortsamling.

København år 1900 fra Kraks Vejviser 1900. Til sammenligning med kortet fra 1857 har byen udviklet sig meget. Voldene er væk og de bebyggede områder på brokvarterne har bredt sig. Det Kongelige Biblioteks Kortsamling.

bliver disse ting dog problematiseret som aldrig før af en selvbevidst middelstand, der ønsker at sætte skik på den kaotiske by.¹ Et udtryk for dette ses hos lægen Knud Pontoppidan. I 1886 udfolder han sin bekymring for storbylivets påvirkning af bymenneskes sundhedstilstand i et skrift om den tids- typiske "sygdom" neurasthenien, eller nervesvækkelsen. Han skriver blandt andet: "Den større Fart, der nutildags er kommen i Tilværelsen, den Uro og Hast, der præger alle Forhold, er Udtryk for et intensiveret Hjerneliv; men jo større Fordringer der stilles til Nervesystemet, desto lettere udtømmes dets Kraft, desto før svigter dets Modstandsevne".² Pontoppidan mener, at København som en storby med konstante aktiviteter og tilbud fordrer et decideret unaturligt og usundt liv.

I transformationen til storby balancerer byen også på grænsen til et økonomisk og socialt kaos. Samtidig oplever byen en voldsom stigning i befolkningstallet. På få årtier, fra midten af 1800-tallet og hen mod slutningen, tredobles befolkningstallet.³ Bagsiden af alt dette er massefattigdom.⁴

Den voksende storby byder altså på nok af problemer for middelstanden. Denne får politisk magt i midten af det 19. århundrede og er både et produkt af en urban virkelighed og en samfundsgruppe, der har vilje og evner til at forme denne.

I det nye demokratiske styre efter 1849 spiller København en central rolle som udstillingsvindue for særligt middelstandens samfundstanker. Den nye byplanlægning er med inspiration fra Paris og Wien optaget af at skabe åbne og brede boulevarder.⁵ Det skal være muligt for den enkelte at danne sig et så stort overblik over gadeforløbene som muligt.

Denne artikel er et bidrag til en byrumsanalyse, der ud fra et "nyt" kilde- materiale i kulturhistorisk sammenhæng, bygger videre på historikeres og teoretikeres arbejde med byen som et kulturelt og socialt fænomen, som defineres, opleves og omskabes subjektivt i tid og sted. Undersøgelsen viser, hvordan store fysiske og kulturelle forandringer i byen forstås og gengives af de mennesker, der færdes i den. Det gør sig gældende både for 1800-tallets københavnske borgerskab og for os københavnere i dag, der også gennem vores aktiviteter og beskrivelser af byen hele tiden definerer og redefinerer essensen af det urbane liv på godt og ondt.

Den urbane litteratur – vejviseren

Alt imens byen opbygges, planlægges, hives og strækkes, bliver storbylitteraturen født. Byen bliver hovedemne for en del romanforfattere, men også for en ny form for journalistik. Fra ca. 1840 til starten af 1900-tallet blev der i danske aviser udgivet en del såkaldte føljetoner, hvor skribenten rapporterede fra det brogede københavnske gadeliv om “Dit og Dat”, som var overskriften på en af de førende føljetonister Erik Bøghs spalter.⁶ I samme periode blev der også udgivet romaner om København og mødet med storbyen. Her kan nævnes Herman Bangs *Stuk* fra 1888, Holger Drachmanns *Forskrevet* fra 1890 samt Johannes V. Jensens *Danskere* fra 1896. Det er alle romaner, der tematiserer storbyens appel og fristelser, men også dens tomhed og facade. I den mere underholdende genre blev der i perioden udgivet romanerne *Anders Tikjøb* af Adolf Rosenkilde i 1861 og *Paa Farten* af Carl Møller i 1884. Begge bøger omhandler landsbyjyders møde med den berusende moderne storby København. Mere om disse senere.

En overset førstehåndskilde til storbybeskrivelser er de såkaldte vejvisere, eller turistguides.⁷ Siden 1700-tallet er der blevet udgivet adskillige vejvisere over København. Jeg opdeler vejvisere i adressevejvisere og turistvejvisere. Den førstnævnte gruppe er i dag kendt under navnet Kraks vejvisere. I 1770'erne udgav Hans Holck de første adressevejvisere i København; de blev senere overtaget af kaptajn Krak. Den første Kraks vejviser udkom i 1863, og var en omfangsrig oversigt over byens beboere og deres adresser.⁸ Adressevejviserne blev udgivet i de fleste større byer i Danmark i løbet af 1800-tallet og er en vigtig kilde til en bys socioøkonomiske forhold i særligt lokalhistorisk forskning.⁹ Adressevejvisernes historie er blevet behandlet i et par danske fremstillinger i Danmark. Senest af Holger Dyrbye og Jørgen Thomsen i 1995 i bogen *Hans Holck viste vejen*, der blev udgivet i forbindelse med Kraks 225 års jubilæum. I 1904 udgav Krak selv en lille bog om vejvisernes historie og særligt om sin egen rolle i denne.¹⁰

Samtidig med at Krak udgav sine årlige opslagsoversigter over byen, blev der skrevet mange andre typer vejvisere, som man kan vælge at kalde – turistvejvisere.¹¹ Det er denne type vejviser, der er genstand for disse undersøgelser. De er skrevet som guides til danske eller udenlandske turister i København og giver anvisning til seværdigheder, bygninger, forlystelser, spisesteder, gåture og udsigtspunkter m.m. Derudover giver de praktisk information om priser, postvæsen, hoteller, offentlig transport, åbningstider m.m.

32-84

Fører i Köbenhavn og Omegn.

Beskrivelse af Stadens og
Omegnens Sevaerdigheder
med Anvisning til Ture og
Udflugter.

1902. 4. 2456.

Med 12 Prospektkort i Lystryk.

Siegfried Michaelsens Efterfølger (Einar Möller)
Köbenhavn.

1902.

1.00

Titelblad til en af de mange turistvejledninger, der har dannet udgangspunkt for artiklen: Fører i Köbenhavn og Omegn, 1902. Det Kongelige Biblioteks Danske Afdeling.

Vejviserne er et produkt af en mere mobil, moderne verden, hvor turismen begynder at sætte ind. Samtidig er vejviserne med til at definere og beskrive den fagre nye verden, der opstod i kølvandet på det, Georg Brandes kaldte “det moderne gennembrud”. Man kan spørge sig selv, hvilke billeder af byen der skabes gennem denne litteratur? Umiddelbart vil de fleste nok svare, at det er tilnærmelsesvist realistiske billeder, der skabes. Vejviseren er jo en praktisk guide til byen, og den skal som sådan beskrive omgivelserne så virkelighedsnært, at den rejsende kan genkende anvisningerne. Ved nærmere undersøgelse viser det sig, at selv i de mest konkrete anvisninger formidles et drømmenes København. Et København, som måske nok syntes genkendeligt for en del af det bedre borgerskab, men som i lige så høj grad er udtryk for subjektive forestillinger om byen.

Byen for de dannede og bemidlede

Et første spørgsmål, man kan stille i undersøgelsen af vejviserne er, hvem er afsender og målgruppe for teksterne? Forfatterne af vejviserne var borgerlige mænd, der var en del af den magtfulde københavnske middelstand. Overraskende er det derfor ikke, at det er netop denne samfundsgruppes syn på byen, der kommer til udtryk i vejviserne.

En gruppe i samfundet, som fremstilles på særlige måder i vejviserne, er de fattige. Fattigdom er faktisk ikke et tema, der i nævneværdig grad tages op, i hvert fald ikke direkte. Det er på en gang logisk og bemærkelsesværdigt. Det er logisk i betragtning af vejvisernes genre. Vejvisernes primære formål er at guide den rejsende til de mest, ifølge forfatteren, interessante steder i byen, give nyttige informationer om forskellige forhold i byen, eller som C. Aistrup i vejviseren *Adriadne-Traaden, Veileder for Fremmede i Kjøbenhavn og nærmeste Omegn* formulerer det i 1887: “... give Oplysning om de forskjellige Seværdigheder, Forlystelser m.m., Hovedstaden har at byde.”¹² Vejviserne skal således formidle det bedste, København har at byde på. I den kontekst er det forståeligt, at fattigdom ikke er et emne, der er på dagsordenen. Samtidig er dette netop bemærkelsesværdigt, fordi mange andre samtidige skildringer af byen og dens beboere giver indtryk af helt andre fortællinger.

Karin Lützen, der har skrevet det store værk *Byen tæmmes* om den københavnske middelstand, analyserer dennes møde med byens stigende fattigdom og citerer i den forbindelse Herman Bang. I 1880 fandt han stof til

artiklen *Rundt i Krogene – Nogle Fattigbesøg før Jul* gennem sine oplevelser fra et besøg i blandt andet fattighuset “Jødens Hus” på Christianshavn. Han skriver: “Paa Gulvet laa indpakket i et graat Shavl det yngste Barn. To andre krøb skraalende sammen bag Døren.” Bang er forfærdet over sine oplevelser og opfordrer til handling over for de stakkels skæbner.¹³

Det er ikke blot Herman Bang, der er rystet over forholdene for de fattige i byen. I et bekymret indlæg i Politiken fra marts 1888 skriver københavneren Eduard Ø: “Det er en sørgelig Kendsgærning, at man i en By som Kjøbenhavn i Vinterens haarde Tid jævnlig støder paa Personer og Scener, der bærer Vidne om den yderste Nød og Elendighed. Snart er det en ynkværdig Moder, med et Par halvnøgne Unger paa Armen, hvis Udseende skriger af Sult og Mangel, snart en luvslidt Olding, der syg og lidende, stivfrossen i sine tynde Pjalter, humper frem med et Blik, der tigger mere end Ord. Eller et Par opløbne Dreng, hvis hele forsømte Tilstand gør et højst blandet og uhyggeligt Indtryk”.¹⁴

Lützen argumenterer for, at fattigdomsproblemer i stigende grad begyndte at optage middelstanden i takt med, at fattigdommen steg og manifesterede sig i byens gader. Eduard Ø's fortælling står dog i skærende kontrast til de fortællinger om byen, vejviserne udfolder. Her levnes ikke meget plads til fattigforhold og elendighed. Denne kontrast illustreres bedst ved at stille Eduard Ø's fortælling om den *ynkværdige Moder* og den *Lidende Olding* over for forfatter og journalist Richard Kaufmanns beskrivelse af, hvordan en ægte københavner indtager og nyder byens rum i vejviseren Kjøbenhavn ved Dag og Nat fra 1872:

“Routen” er vor danske Hovedstads Boulevarde, det eneste Sted, hvor en ægte Kjøbenhavner overhovedet kan spadser, hvis han virkelig vil opnaae Maalet for sin Spadseretour. For ham er nemlig det at trække frisk Luft og faae Motion ingenlunde det Vigtigste. Han vil møde og mødes, han vil hilse paa eller hilses af den eller den unge Dame, han vil træffe sine Hundrede af “Venner”, passiare med dem et Minut eller to, lære Dagens Nyheder og smaa pikante Skandalehistorier at kjende, studere Fysiognomier og Dragter og Damernes Fødder”.¹⁶

Det synes svært at forestille sig en situation, hvor de frysende og syge mennesker udstiller deres armød i de selv samme gader, som danner scene for Kaufmanns stolte storbymenneskes manifestationer. Når Kaufmann på denne måde fremhæver “Ruten” (det vi kalder Strøget i dag) som noget særligt, så fravælges en fortælling om de fattige, der måske også indfandt sig på strøget

Fotografi af ”Ruten”, vore dages Strøget, fra 1899. Ruten var byens primære forretningsgade og der byens bohemer yndede at se og blive set. I baggrunden ses Nikolaj Tårn. Fr. Riise, Københavns Museum.

eller lige om hjørnet på en af gadens mange sideveje. En af disse var Peder Madsens Gang, der lå, hvor Ny Østergade senere blev anlagt i 1873. Gaden var i sin samtid berygtet for at være en ussel, faldefærdig og ligefrem usædelig gade beboet af prostituerede. I gaden boede nogle af Københavns fattigste, der levede i stærk kontrast til det liv blot få meter derfra, som Kaufmann beretter om. Eksempelvis var børnedødeligheden i denne gade på hele 75%.¹⁶

Den ene fortælling er dog ikke nødvendigvis mere sandfærdig end den anden. Pointen er, at det er to forskellige fortællinger, der former og formes af meget forskellige forestillinger om byens rum og dermed også forskellige formninger af virkeligheden.

Et sted i vejviserne, hvor fattige rent faktisk beskrives, er hos samfundsdebatoren og den autodidakte journalist Cladius Rosenhoff i *Kjøbenhavn. Illustreret Veiviser og Beskrivelse over Byen og Omegnen* fra 1857. Han omtaler et værtshus, der hidtil havde stået ved Toldboden for enden af datidens Toldbodgade (nuværende Esplanaden): "...hvilket især var bekendt iblandt den søfarende Almue og havde erhvervet sig et Slags nautisk Navnkundighed. Nu er dette uskjønne Huus nedrevet, vigende Pladsen for en anstændigere Bygning, hvorved den Ankomne ikke mere mødes af et ubehageligt Skue, men snarere modtager et venligt Indtryk..."¹⁷

Værtshuset, som Rosenhoff refererer til som Brokkensbod, bliver i denne passage sat i en sammenhæng, der har til formål at fremhæve, hvordan pladsen i skrivende stund gør sig et *venligt indtryk*. Fortællingen om Brokkensbod er dog også en fortælling om den dannede person i relation til den udannede. Før huset blev revet ned, var det *den søfarende Almue*, der holdt til der. Sømandene og deres udsalgssted sættes sammen med ordene det *uskjønne* hus og *et ubehageligt Skue*. De beskrives dog ikke nærmere og er ikke de egentlige hovedpersoner i denne fortælling. Hovedpersonerne er derimod læserne, der formodes at gå med på fortællingens grundpræmis: Værtshuse for almuefolk er uanstændige og giver et uvenligt indtryk. Uden faktisk at beskrive den enkelte sømand, endsige forklare, hvorfor huset vurderes som uskønt, formår Rosenhoff med denne lille fortælling at positionere sig selv, læseren og byen i kontrast til almuen og dermed fattigdommen. Rosenhoff giver, hvad man kan kalde en relationistisk fortælling om os og dem. Det vil sige: De fattige distanceres på den måde fra den dannede mand og den by, som han beskriver.

I beskrivelserne af de fattige kommer fortællingen på denne måde til at handle om beskueren i relation og kontrast til det beskuede. Den københavnske middelstand, som vejviserforfatterne var en del af, kan i det hele taget beskrives som en gruppe i bysamfundet, som definerede sig selv i kontrast til andre grupper.¹⁸ Middelstanden var hverken overklasse eller underklasse og skabte identitet og værdier netop i den relation. I vejviserne får også kvinder og udlændinge et ord med på vejen.

Litteraturkritikeren Israel Levin omtaler eksempelvis i *Kjøbenhavns Beskrivelse en Veiledning for Reisende. Særskilt aftryk af Kjøbenhavns Adressebog 1856* Kongens Have og dennes transformation fra grøn oase til ammestue:

"Beliggende i et meget befærdet Qvarteer af Staden, rigt forsynet med brede Gange og skyggefulde Alleer, fuld af afvekslende Partier, hvor snart det herlige Slot med sine skønne Taarne kneiser i Veiret foran den Spadserende,

snart smukke Buskadser, snart rige Blomstergrupper fængsle hans Blik, har denne Have den bedste Adkomst til at være Samlingsstedet for Stadens Beaumonde, hvad den ogsaa igjennem alle Slægter har været. Men et af Modens Luner har i den sidste Aarrække berøvet den Kjøbenhavnernes Kunst og ligesom lyst den i Band; den bruges nu meest til deri at sende Ammer og Barne-piger med smaa Børn, og kaldes ofte spotviis "Ammestuen!"¹⁹

Københavneren bliver af Levin fremstillet som en person der har en dyb fornemmelse for kunst og skønhed. Han bruger ordene at haven "er lyst i Band" og refererer på den måde til den katolsk kirkelig straf bandlysning, der udelukker de bandlyste fra menigheden. Københavneren er i denne fortælling en gudfrygtig og dannet mand, der udelukkes fra "menigheden", fordi verdsligheden og kødeligheden i form af ammende kvinder, har fundet sin vej derhen. Københavneren er ikke en konkret person, men snarere et ideal om den ædle mand. Manden har en særlig kontakt til det skønne og smukke i livet, mens kvinden på grund af sine kropslige funktioner reduceres til åndløs krop. Det er byen, set gennem et mandligt perspektiv, der beskrives. Kulturgeograf Kirsten Simonsen arbejder i sin bog: *Byens mange ansigter* med æstetisk konsumtion af byen. Hun pointerer, at det observerende maskuline blik oftest gør kvinder til en del af objektet. Manden, (den københavnske mand), er subjektet i kontrast til det kvindelige objekt, der er en del af: "...byens billeder og sceneri".²⁰ I Levins fortælling får dette sceneri en negativ betoning.

Denne måde at beskrive københavnere som særligt ædle i kontrast til det kvindelige genfindes hos Kaufmann. Hos ham ligger det kontrastfyldte i synet på udlændinge. Han kommenterer på forskellen mellem svensk og københavnsk cafékultur:

"Drikke Punsch og Brorskål, drukne alle Hverdagsbekymringer i det skummende Bæger og som vore svenske Brødre være Bellmanns Sønner paa Kaféen, hvor meget vi end i det daglige Liv ere tørre og alvorlige Forretningmænd, det forstaae vi ganske vist ikke. Men i al Stilhed læse Aviserne (hvoraf der i Parenthes bemærket findes et godt Udvalg ikke alene af danske, men ogsaa af svenske, franske og tydske hos Schunkani & a Porta), drikke et Glas Øl og fortælle en eller anden pikant lille Historie, det tror jeg dog nok vi Intet have imod at være med til."²¹

Københavneren fremstilles som en sofistikeret og moderat mand med evne til at kontrollere sig selv. Det er værd at bide mærke i, at selvkontrol her fremstilles som en egenskab hos københavnere. Selvkontrol var netop en evne, der i tiden blev vigtig, når man skulle bevare overblikket i det mylder af

liv, der udsprang fra byen. Derfor blev selvkontrol og et køligt overblik måder at definere sig selv udadtil som ægte storbymenneske. Københavnerne er dog ikke kedelige typer, men kan sagtens være med på at fortælle pikante historier, hvis lejligheden byder sig. Kontrasten er den ødelæggende druk og overstadighed symboliseret ved svenskerne.

Citaterne giver tilsammen et indtryk af middelklassen og særligt mandlige forestillinger om byens rum og liv. Det er med udgangspunkt i disse forestillinger forfatterne tager læseren i hånden og fører dem med ud på en tur igennem de københavnske gader i 1800-tallet.

Byens rum: Centrum og periferi

I de fleste vejvisere, der er gennemgået her, figurerer et sjovt litterært element: En beskrevet byvandring, hvor fortælleren beretter om, hvad man kan forvente at se, hvis man går en bestemt rute i byen. Byvandringerne udgår fra Kongens Nytorv. På tærsklen til det nye århundrede skriver historiker Harald Weitemyer og L. Gerlach følgende i *Kjøbenhavn og Omegn, Haandbog for rejsende*: "Kongens Nytorv, den gamle Hallandsaas, beliggende omtrent midt i den ældre By, er en stor, uregelmæssig formet Plads (c. 3 Hekt.), der, skønt den ligger langt fra Kjøbenhavns Midtpunkt, dog betragtes som Centrum for hele Byen, og fra hvilken der udstråler 13 Gader, deribl. Østergade, Gotersgade, St. Kongensgade, Bredgade, Nyhavn, Tordenskjoldsgade og Holmens Kanal."²²

Alt imens de to herrer lægger sidste hånd på *Kjøbenhavn og Omegn, Haandbog for rejsende*, er arkitekten Martin Nyrop og en stor skare af håndværkere i færd med at opbygge og udsmykke prestigeprojektet Københavns Rådhus, der står færdigt i 1905. Det nye Rådhus blev placeret på det område, som dengang kaldtes Halmtorvet. Pladsen lå i midten af 1800-tallet i den vestlige udkant af byen op ad volden. Det var her Vesterport stod. Det var også ved Halmtorvet, at mange af byens fysiske ændringer fandt sted i 1800-tallet. Volden blev revet ned, og i stedet blev den brede gade Vestre Boulevard (i dag H.C. Andersens Boulevard) anlagt.²³ Rådhuspladsen, som torvet skiftede navn til, der tidligere lå i udkanten af byen, kom med udbygningen af brokvarterne, efterhånden til at ligge mere centralt i København.

I år 1900, hvor Weitemyer og Gerlach udgiver deres vejviser, har byens geografiske midtpunkt således rykket sig fra Kongens Nytorv til området om-

kring Rådhuspladsen. Byens symbolske centrum er dog, som de bemærker, fortsat Kongens Nytorv og dennes 13 forgreninger. I teksten fastholdes en fortælling om København som en by med ét klart centrum, selvom udviklingen har rykket centrum og måske også decentraliseret byen. Som en konsekvens af det vælger forfatterne at lade de fire byvandring, de har beskrevet i vejviseren, udspringe og afslutte på Kongens Nytorv.

Det er de ikke ene om. Faktisk starter og slutter næsten alle forslag til byvandring i vejviserne på torvet. Til trods for at byen spredte sig i denne periode, fastholdes en historie om en meget overskuelig by med én bymidte. V. Hermann skriver i *Nyeste Fører i Kjøbenhavn og Omegn* følgende om torvet: "Byens Midtpunkt dannes af dens største Torv, Kongens Nytorv, som skal være vort stadige Udgangspunkt".²⁴ At der fastholdes en historie skal ikke forstås som en fastholden af noget, der engang var, men at der nærmere fastholdes en myte, som altid har været en myte. Byen er en svær størrelse at have med at gøre, fordi den i væsentlig grad består af forskellige menneskers møder, handlinger og perspektiver. I den forstand er byen kalejdoskopisk og består af mange fortællinger og mange centre. Den samlende bymidte er altså en myte, der fortæller en historie om forsøg på at gøre byen overskuelig.²⁵

Sådanne forsøg ses i vejviserens beskrivelser af torvets forgreninger ud til resten af byen. I *Humoristens Veileder* fra 1888 bliver torvet beskrevet på denne måde: "Ud fra Kongens Nytorv gaar der et helt Spindelvæv af Gader i alle Henretninger".²⁶ I 1872 og 1900 er der tilsvarende beskrivelser: "...hvorfra 13 Gader udgaae som Radier i alle Retninger"²⁷ samt "...fra hvilken der udstraaler 13 Gader..."²⁸ I det første eksempel står brugen af ordet spindelvæv i kontrast til de lige linjer som ordene *radie* (radius) og *udstraale* indikerer. Uoverskueligheden opvejes dog af Kongens Nytorv som den samlende katalysator for hele byen. Det er en fortælling om en tryk by, hvor den rejsende måske nok kan fare vild i den indre bys spindelvæv, men nemt vil kunne finde tilbage til udgangspunktet Kongens Nytorv. I *Fører i Köbenhavn* fra 1902 beskrives også torvets relation til resten af byen, men i stedet for en fortælling om Kongens Nytorv som centrum, hvorfra der går veje ud mod byens periferi, spejlvendes fortællingen: "Tretten Gader udmunder paa dette Torv..."²⁹ Fra byens periferi fører 13 gader ind til centrum. Det lyder nærmest som en københavnsk fortolkning af talemåden "alle veje fører til Rom".

I forlængelse af Humoristens bemærkning om, at der ud fra Kongens Nytorv går et spindelvæv af gader, proklamerer fortælleren at: "For ikke at løbe surr i dette Roderi, vil vi begynde med Begyndelsen".³⁰ Byen beskrives som

var den en nøje gennemtænkt bog med start og slut. En bog, der velsagtens er skrevet og læses af en dannet mand, der begiver sig på tur i den. Fortællingen om byen med kun én samlende midte er således en historie om en overskuelige by, der er i byvandererens hule hånd.

Hvad kan det så betyde, at Kongens Nytorv tildeles så stor værdi som samlende midte i en overskuelig by? Først og fremmest er det værd at bemærke, at byen netop i mange andre sammenhænge blev forstået som alt andet end overskuelig. Det er altså et paradoks, at vejviserne insisterer på at beskrive byen som overskuelig. København var jo som sagt i voldsom vækst, og man kan argumentere for, at byen aldrig havde været mere uoverskuelig både fysisk og socialt, og at denne uoverskuelighed, om ikke andet, aldrig tidligere var blevet problematiseret som nu. Det kan netop være nøglen til at forstå denne insisteren på, at byen har en midte. Fortællingen bliver simpelthen, med litteraturhistorikeren Martin Zerlangs ord, en måde at samle indtrykket af "...den moderne, kalejdoskopiske virkelighed i stabile mønstre..."³¹

Imellem orden og kaos – inde og ude

Æstetik og selve indretningen af byens rum spiller også en rolle i vejviserne. I omtalen af særligt Frederiksstaden, byens fine bydel ved Amalienborg, fokuseres der på arkitekturen eller, som her, på selve gadeforløbet udseende:

"Fra Amaliegade komme vi ud paa en stor aaben Plads, der i sit Anlæg har Lighed med en meget bred Gade og i Midten frembyder en herlig Promenadeallee, paa begge Sider bevoxet med Lindetræer. Den fører Navnet St. Anna Plads..."³² Sådan præsenterer Kaufmann gaden St. Annæ Plads, der ligger tæt ved Kongens Nytorv. Der er en særlig rytme i denne beskrivelse, som ligner rytmen i beskrivelserne i samme område i de øvrige vejvisere. Læseren føres et sted hen. Der stoppes op, og en given interessant artefakt beskues.

På turen rundt i byen kommer læseren i nogle tilfælde med indenfor på et par af byens museer. Her på rundtur på Thorvaldsens Museum: "Lige inden for Vestibulen i den vestlige Korridor straks til v.: *119. Modellen til Luzernerløven over den i Revolutionen faldne Schweizergarde. Videre til h.: 271. Buste af Kardinal Consalvi med tilhørende Relief foroven, udført som Monument i Pantheon i Rom. Udsigt til Gaarden og Graven. Saa til v. ind

i den store Forhal.”³³ De udendørs og de indendørs byvandring er bygget op på præcis samme måde, og der synes ikke at være forskel på, om det er et palæ eller en af Thorvaldsens skulpturer, der omtales. Man kan sige, at den æstetisk orienterede byvandrer indtager byrummet, som var det en udstilling skabt for vandreren blik.

Pointen er, at der foregår en objektivering og distancering af byrummet, hvor selve bylivet, dvs. menneskene, larmen og trafikken skubbes til side til fordel for et stringent fokus på, hvad man kan kalde gadens “udstillede” genstande. Byrummet bliver et kontrolleret rum.

Denne måde at gribe byen an på gjorde sig i 1800-tallet gældende ikke kun i beskrivelserne af storbyrummet, men også i indretningen af dette. En sammenkædning af rum med indendørs-karakter (så som udstillinger og private hjem) og rum med udendørs-karakter (byrummet) kom til udtryk på mange forskellige måder i Europas storbyer. Det velordnede og arrangerede udstillingsrum fandt vej ind i indretningen og beskrivelserne af byrummet, og omvendt. Et eksempel på sidstnævnte fra vejviserne er C.V. Rantzaus meget detaljerede beskrivelser af den Nordiske Kunst- og Industriudstilling, der slog dørene op i København i 1872. Han byder læseren indenfor og starter sin indendørs byvandring således:

“Vi gaa, som det hør og bør sig, ind igjennem Hovedindgangen, og fra den prægtige Forhal, i hvilken Vilhelm Bissen’s kolossale Billedstøtte “Absalon” gjør et mægtigt indtryk, have vi strax et velgjørende Overblik over den store glasdækkende Sal med prægtigt udsmykkede Montres, der navnlig gjemme kostbare Skatte af Sølv- og Guldsager, Elektropletsager, Glas- og Porcelainsvarer, Tobakker og kemiske Præparater. I Salen findes tillige store Samlinger af Jernpengeskabe, Symaskiner, Strikke- og Handskemaskiner; i et Skab til venstre har Statstelegrafens udstillet en Mængde Instrumenter. Det store Springvand midt i Salen frembringer en behagelig Kjølighed i den ellers noget hede Luft.”³⁴

Rantzaus beskriver et meget overskueligt rum, der er bygget symmetrisk op, som en stor forhal udstyret med den store en statue af Absalon og centreret omkring et springvand. Rummet bygger på en idé om harmoni og midtens symmetri. Fortælleren hæfter sig ved springvandet, der er rummets midtpunkt. Springvandet, der i dag findes i stort set alle større indkøbscentre, er et udendørs element, der føres ind i dette indendørs byrum.

Denne leg med det udendørs og indendørs var som sagt en del af tidens europæiske storbyindretning. I London var der således i 1860’erne store

Tyske turister studerer deres fremmedførere. Fra A. Gnuetzmann og O. Lind: "Storkjøbenhavn", 1907. Københavns Rådhusbibliotek.

planer om at bygge kæmpemæssige indendørs veje, der skulle forene husets intimitet med den moderne gades forretninger. De mest voluminøse af ideerne blev dog aldrig realiseret.³⁵ I København gjorde de samme tanker sig gældende. Allerede i 1840'erne var der planer, som dog aldrig blev gennemført, om at bygge en stor passage mellem Østergade og Grønnegade. Først med åbningen af Jorcks Passage i 1890'erne blev disse idealforestillinger om den velordnede, overskuelige og beskyttende indendørs bygade realiseret.³⁶

Disse rum skaber en form for drømmeverden og udvisker dermed skellet mellem virkelighed og repræsentation.³⁷ Denne måde at beskrive byens ydre og indre rum på giver indtryk af orden og overskuelighed i byen, fordi byrummet fremstilles, som var det et opbygget udstillingsrum. På samme måde som

tidens idealer om det kontrollerede og beskyttede indendørs gaderum afspejlede sig i byplanlægningen, er vejvisernes fortællinger om byen modbilleder på den spredning og decentralisering, der foregår i den store by. Vi kan altså her få indtryk af et paradoks: På den ene side giver vejviserne konkrete og realistiske beskrivelser af byen, men på den anden side er disse i lige så høj grad udtryk for konstruerede forestillinger om storbyen som et helt bestemt fænomen; i dette tilfælde den ordnede, overskuelige og centralistiske by, som om tidens hastige byudvikling var i fuld færd med at blive en saga blot.

Virkelighed og drøm

Vejviserne er altså spækket ikke kun med nyttige oplysninger og gode anvisninger, men også med forestillinger om en overskuelig og ordnet storby. Blandingen af konkrete virkelighedsnære beskrivelser og drømme om storbyen. Rantzau skriver:

“Ønsker man at betragte Hovedstaden i Frastand, yde Bispehøiene i saa Henseende det smukkeste Skue...” ... “Man har fra dem et helt Rundprospekt, hvoraf Øresund, Kjøbenhavn og Frederiksberghave med Slot paa den ene og Gjentofte, Jægersborg og Frederiksdals Skove paa den anden Side optage Størstedelen”.³⁸

Fra Bispehøiene (området omkring Bispebjerg Bakke i det nuværende Nordvestkvarter) kan byvandrerer få sig et panoramablik over byen. Rantzau har i denne beskrivelse “zoomet ud” og konstrueret København i et malerisk skue mellem hav og skov. Han betoner panoramaet ved både at tale om *skue* og *rundprospekt*. Byen sættes i perspektiv med hav og skov i et panoramablik. Rantzaus udsigt giver indtryk af en meget overskuelig by, idet hele byen og omgivelserne bindes sammen i ét blik. Panoramablikket bliver i Rantzaus fortælling et litterært træk, der skaber overblik over sceneriet. Ligeledes i 1872 zoomer historikeren Carl Rosenberg ud i sin beskrivelse af udsigten over byen beskrevet i *Vejviser under den nordiske konst- og industriudstilling i København 1872*. Hans udsigtspunkt er også i nærheden af Bispehøiene. Med sin ganske moderne retskrivning, der skyldes hans interesse for skandinavismen, lyder hans beskrivelse som følger: “...i nogen afstand fra gården Belahøj, have den videste udsigt over Köbenhavn, som findes, idet man i klart vejr kan se på den ene side over vide marker og Køgebugt og Stevns-Klint, på den anden side forbi Charlottenlunds og Dyrehavens bögeskove over sundet

til Hveen; imellem begge vande breder staden sig, med sine tårne, volde og forstæder, alt omgivet af et bredt bælte af haver, som til højre for byen gå over i den skovgroede Frederiksberg bakke med slottet øverst”.³⁹

Rosenberg fremhæver vidde og bredde. Ikke nok med at hans panoramablik flyder ud i hav og skov. Byen breder sig også mellem Køge Bugt og Øresund. Byen udpeges ved tårne, volde og forstæder. Idet Rosenberg skriver at “imellem begge vande breder staden sig,” indikerer han en proces. Byen bliver en form for organisme, der flyder ud i landskabet. Den holdes dog på plads af vandet på begge sider og et bredt bælte af haver, selvom grænsen for by og land hverken er fast eller tydelig markeret.

Der er noget malerisk over disse beskrivelser af udsigter, der alle udmærker sig ved helt at undlade beskrivelser af alle former for bevægelse såsom menneskemylder og hestevogne. Man kan som læser sagtens forestille sig, hvordan skuet ville se ud på lærred. Det gør sig især gældende for Rantzau, der direkte taler om *rundprospekt*. I samme stil skriver en ukendt forfatter i *Kjøbenhavn med Omegn* i 1872: “Fra den saakaldte “Smallebakke” har man en udmærket smuk Udsigt over Kjøbenhavn, som med Havet i Baggrunden viser sig i det skønneste Panorama”.⁴⁰ Panoramabilledet skaber et “maleri” af byen i reduceret skala.

Udsigterne kan ses som lige dele realisme og drøm. Realisme fordi der tegnes et virkelighedstro landskab, og drøm fordi fortælleren insisterer på det helt store “grand view”. Sagt med andre ord: Byen er stor i landskabet, men kan i størsteparten overvåges og overskues fra oven. I sidste halvdel af 1800-tallet bliver dette dog sværere og sværere. Volden, der tidligere lå som en fast ramme om byen, sløjfes. Udsigten fra volden giver indtryk af hele tiden at vide, hvor man har byen, og dermed hvor man har sig selv.⁴¹ Da volden forsvinder, bliver det sværere at danne et stort panoramabillede af byen, men samtidig synes drømmen om netop dette at folde sig ud. Vi er altså tilbage til det førnævnte paradoks mellem virkelighedens og drømmenes København.

Denne drøm var bestemt ikke usædvanlig i samtiden. I den nok mest kendte danske storbyroman til dato: *Stuk* fra 1888, lader Herman Bang sin hovedperson, Herluf Berg, spekulere på, hvordan den store by kan samles i ét billede:

“Berg var standset ovre paa Fortovshjørnet ved Jernbanen. Du, Lange, sagde han dæmpet og dvælede paa Ordene, mens han saå ud i det rige Mylr. Om man dog havde en Harlekinsstav og slog med den en Tryllekreds om den hele By og bandt den til ét Billede...”.⁴²

Udsigt fra Københavns Rådhusårn 1898 over det forreste Vesterbro, der med sin banegård var et centralt område for byens turister. Fotografi fra F. Beckett: Kjøbenhavns Raadhus, 1908.

I en anden del af vejviserne udviskes også skellet mellem virkelighed og drøm. Det handler om forholdet til fortiden i relation til nutiden og fremtiden.

Historieskrivning lå ikke fjernt for mange af vejvisernes forfattere. Adskillige af dem var historikere af profession eller litterater og journalister. Forfatternes interesse for historie kommer til udtryk i små fortællinger om begivenheder, der har fundet sted på særlige steder. I det følgende er nogle af disse fortællinger fundet frem for at undersøge, hvordan forfatternes historiebrug konstruerer bestemte fortællinger om byrummet.

Carl Rosenberg har som noget særligt i sin vejviser valgt at lade et helt afsnit handle om krigsminder. Disse minder knytter han direkte til forskellige steder i byen, hvor han mener, der i København anno 1872 stadig fandtes spor fra fortidens kampe. Ordet minde bruges normalt som et personligt minde eller en erindring. Her bruges det som levn fra nær og fjern fortid. Altså som spor fra bestemte steder. Han

Billede af en fremmedfører fra A. Gnudtzmann og O. Lind: "Storkjøbenhavn", 1907. Københavns Rådhusbibliotek.

indleder afsnittet med at konkludere at: "København har en lang og ikke uhelderlig krigshistorie, i hvilken stadens borgere have spillet en fremragende rolle, hvad enten det gjaldt at værgе staden mod fremmede eller indfødte fjender".⁴³ En af disse kampe, hvor Rosenberg mener, at borgerne har værget byen mod fjender, er den svenske belejring af København 1658-60. Efter den over 10.000 mand store svenske hær havde ligget i lejr omkring landsbyen Brønshøj uden for København fra efteråret 1658, blev byen natten til den 11. februar 1659 stormet af den svenske hær:

"Skjønt Svenskerne stormede med stort mod og gjentagne gange, bleve de dog altid mødte både med blanke vaaben og med kugler og kogende vand, som kvinderne bare op på volden og hældte over fjenderne. Tilsidst måtte stormkolonnen vige. Det er således aldeles sikkert, at netop paa eller rettere under det selvsamme, hvor den efter krigen opførte mere fremskudte bastion anlagdes i den tidligere stadsgrav, netop under det sted, hvor nu under udstillingen "det svenske hus" står, farvedes isen i hin nat rød af mangen ærlig svensk krigers blod".⁴⁴

Denne forestilling om, at hele den københavnske befolkning bravt gik til modværge overfor den svenske stormkolonne denne skæbnesvanger nat, er afkræftet af vor tids historikere. Senest med Sebastian Olden-Jørgensens "Stormen på København 1659. Et københavnsk og nationalt erindringssted gennem 350 år".

Som titlen indikerer, fik stormnatten stor symbolsk betydning, og blev i de efterfølgende århundrede en del af en kollektiv erindring om mod og sammenhold.

Rosenbergs historie om blodbadet ved volden tilføjer ikke desto mindre en historisk dimension til fortællingen om området ved den nuværende Rådhusplads, hvor den Nordiske Kunst- og Industriudstilling i 1872 stod, og hvor Industriens Hus i skrivende stund (2012) bliver opført. Rosenberg fremhæver stedets betydning. Det er ifølge ham præcis dette sted, hvor det svenske hus, dvs. den svenske afdeling af den Nordiske Industriudstilling, var opført. Fortællingen fremhæver betydningen af selve stedet dvs. den jord, hvor de svenske soldater blødte ihjel, og hvor industribygningen blev rejst. Byrummet konstrueres som et konkret sted, der viser tilbage til tidligere tiders begivenheder. Sporet af fortiden er dog ikke et tydeligt spor som en gammel bygning eller lignende. Blodet, uagtet om det reelt blev udgydt på det specifikke sted eller ej, er for længst forsvundet. Mindet må derfor være det "minde" historikeren kan grave frem gennem sine historiske metoder.

Citatet af Rosenberg bygger på en forestilling om, at tiden er lineær. Der er en lige linje fra de svenske soldaters blodsudgydning til opførelsen af den svenske afdeling. Den lineære historieforståelse hviler på en idé om, at tid er en fast størrelse, der kan måles og vejes. For de fleste historikere i dag er denne tidsforståelse gået af brug. Der arbejdes med tid som et subjektivt fænomen, der er fyldt med brud og knopskud. Forskellen på de to tidsforståelser har filosofen Michel Serres illustreret i en lommeværkløse metafor, der i korte træk handler om, at et strøget lommeværkløse repræsenterer en forestilling om tid, hvor afstande er stabile og klart definerede. Lige så snart lommeværkløset krølles sammen i lommen brydes de stabile afstande, og tiden bliver et meget mere udefinerbart fænomen.⁴⁵ Imens der her arbejdes med vejvisernes historieforståelse som udtryk for det sammenkrøllede lommeværkløse, er det i væsentlig grad det strøgne og rene lommeværkløse, der er billedet på vejviserforfatterens egen historiebrug.

I 1800-tallet fandt historie som videnskab sit fodfæste. Historie blev moderne, hvilket man i dag kan se i det københavnske byrum, hvor man bliver mødt af den ene statue efter den anden af Danmarkshistoriens store mænd. Mange af monumenterne er opført i sidste halvdel af 1800-tallet. Historiker Jens Toftegaard Jensen forklarer dette med det politiske klima. Forfatningsstridighederne mellem partiet Højres konservative værdier og partiet Venstres liberale linje førte til en ivrighed efter at opstille monumenter, hvis

symbolik og budskab kunne manifestere sig i byens rum.⁴⁶ Monumenter og mindesmærker kan ses som historiefortolkninger i byrummet, eller sagt med kulturhistorikeren Inge Adriansens ord: "...en form for fastfrysning af fortolkningen af det svundne..."⁴⁷ I den forstand kan mindesmærker ses som historiefortolkninger i byrummet. Der bliver i perioden blandt andet rejst monumenter over søhelten Niels Juel, Frederik VII, Tordenskjold, H.C. Ørsted, Tycho Brahe og Ludvig Holberg.⁴⁸ Mens mange af de nye mindesmærker over kendte mænd omtales, begrænser vejvisernes interesse for mindekulturen sig ikke kun til statuer og buste, men udbredes også til andre værker i byrummet. Disse konstrueres som minder, der bærer vidnesbyrd om særlige historier.

I Claudius Rosenhoffs tekst bliver Gråbrødretorv, beliggende i den ældste del af byen, et eksempel på et sådan vidnesbyrd. Rosenhoff var liberal og stor fortaler for demokratiet. I sin vejviser fra 1857 betoner han byens udvikling til moderne storby. Denne udvikling binder han primært op på, hvad man kan kalde mentale samfundsændringer. I sin omtale af Gråbrødretorvs renovering i 1840'erne kommer dette til udtryk. I en periode fra 1600-tallet og frem til renoveringen hed torvet Ulfeldts Plads efter Corfitz Ulfeldt, der boede på torvet med sin hustru, Christian IV's datter Leonora Christina. I 1663 blev Ulfeldt dømt for højforræderi og på torvet, hvor parret i deres velmagtsdage havde boet, blev der opsat en skamstøtte over Ulfeldt og hele hans slægt:

"Saaledes stod den fæle Graasteenspyramide da der igien, stod der i over et Aarhundrede, og Pladsen var skummel, styg og skyet, overalt Jernhandlere, Pjaltekræmmere og Rødsteenskoner, indtil den ridderligsindede og kunstdannede Konge Christian VIII med Føie fandt det stridende imod en humane Tids Aand, at lade en Skamstøtte henstaae igjennem Aarhundreder paa en offentlig Plads i en Stad, som indenfor sine Volde ikke engang eier nogen Ærestøtte for sine mange fortjente Mænd. Ulfeldtstøtten blev altsaa nedrevet, henslængt – som vi tidligere have anført paa "Stadens Materialgaard", og Torvet gjort ryddeligt".⁴⁹

Rosenhoffs fortælling handler om byrummet som generator for (op)rydning af fortiden. Hvor fortiden i mange andre tilfælde hyldes, lægges der i dette tilfælde afstand til bestemte dele af fortiden. Der lægges afstand til en form for negativ mindekultur i byen, idet kritikken af Gråbrødretorv centrerer sig om kritikken af Ulfeldts skamstøtte. Støtten repræsenterer en svunden tid, der står i kontrast til de nye demokratiske tanker. Rosenhoffs modstand over for *Graasteenspyramiden* er ikke et forsøg på at restaurere

En Turistfører.

- Wer ist der Mann da?
— Das ist Niels Juel!
— Niels Juel? Ah! In dem Seekampfe?
— Nai, nai! Der Seekamp ist nicht mehr da.

En scene med en turistfører fra det satiriske tidsskrift "Punch" fra 1888. – Hvem er den mand? Det er Niels Juel! Aha, ham med søslaget? Nej, nej, Søslaget er der ikke mere. Københavns Rådhusbibliotek.

Ulfeldts eftermæle, men snarere et forsøg på at hylde *en humanere Tids Aand*. Han udfolder en historie, der mere handler om hans egen tid, end den fortid der berøres. Ved at benytte hårde vendinger i beskrivelsen af en anden tids symbolske indretning af byrummet, distancerer han sig fra det. Rosenhoff får samtidig fortalt en historie om den humanitet, dannelse og kunst, der gør sig gældende for det moderne byrum.⁵⁰

Københavnske storbyfortællinger

I en tid hvor byen og byrummet bliver redefineret og formet, indsætter vejviserne byens hastige forandringer i meningsgivende rammer, der gør byen forståelig. Det sker gennem panoramablikket over byen og en historieforståelse, der er i direkte forbindelse med forfatternes egen samtid, men også i konstruktionen af en meget centraliseret by med Kongens Nytorv som centrum.

De omtalte vejvisere har det til fælles, at de ikke kun refererer byens struktur i form af dens gader, pladser og bygninger, men tillægger byen betydninger. Byens betydninger var til forhandling, hvilket rent konkret manifesterede sig eksempelvis igennem politiske marcher i byens centrale gader, men også gennem fortællinger om byen. En væsentlig pointe er, at byen skabes og defineres i kraft af markeringer af forskelle på byens beboere, og de rum de færdes i.⁵¹

Byen som rum for manifestationer og markeringer af forskelle synes også at være et underliggende tema for 1800-tallets urbane skønlitteratur. I Herman Bangs *Stuk* er storbyen både scene for handlingen og selve indholdet i historien. Som læser følger man en ung mand og hans kreds af bekendte, der alle kæmper om at gøre sig bemærket og positionere sig i deres eget miljø, blandt byens kulturelle og økonomiske spidser. Men romanfigurerne balancerer på en knivs-æg: Fattigdom og fiasko lurer lige om hjørnet. Den hårfine grænse mellem "de rigtige" manifestationer og den komplette deroute illustrerer Bang i et afsnit i bogen, der omhandler et middagsselskab hos familien Gravesen. Det forventes at familien afholder et storstilet bal for alle de vigtige personer i byen, men forberedelserne er lange og træge, og ingen synes for alvor at glæde sig til festen. Boligen bliver nøje gennemgået. Møbler med flænger vendes, så den ødelagte side står op ad væggen, og hustruen pantsætter i al hemmelighed en del af sine smykker for at få råd til festen. Familien må også låne sig til alt fra stuepiger til køkkengrej. Nogle af gæsterne bydes

To turister på fodrejse.
Fra A. Gnutzmann og
O.Lind: "Storkjøbenhavn",
1907. Københavns Råd-
husbibliotek.

således velkommen af deres egen stuepige da de ankommer til festen, hvilket Bang beretter om med en vis humor.

Byen bliver i *Stuk* portrætteret som netop en stuk, der er pæn og dekorativ, men ikke opfylder andet formål end netop det. Den pæne overflade dækker over sørgelige skæbners tomme tilværelse. Byen er på én og samme tid fortællingen om det imponante: Turen ned ad Strøget, festerne og teateret, og fortællingen om det indholdsløse liv.

Skrevet i en helt anden stil er romanen *Paa Farten* af Carl Møller, der imidlertid også konstruerer historier om den imponante storby. *Paa Farten* udkom i 1880'erne og er således fra samme tid som *Stuk*. Romanen kan bedst sammenlignes med en slags folkekomedie med uheldige hovedpersoner, der

kommer på glatis i ukendte omgivelser. Romanens hovedpersoner er på besøg i hovedstaden fra Jylland. Jyderne, der i deres hjemstavn har en vis position, falder i storbyen hele tiden ved siden af, i deres forsøg på at passe ind og forstå byens sæder og skikke.

Møller fremstiller byen i voldsom kontrast til resten af landet. Byen er en helt særlig scene, hvor der vendes op og ned på rigtigt og forkert. I modsætning til *Stuk* får man som læser ikke indtryk af en fordækt by, men en moderne metropol med indbyggere, der hele tiden er to skridt foran alle andre.

Storbyen dengang og i dag

Vejviserne og storbyromanerne sætter på forskellig vis ord på udviklinger og forskydninger, der i sidste del af 1800-tallet skabte en stor del af grundlaget for den moderne by, vi i dag kender som København. Byen kan ikke blot beskrives nøgternt som en given samling af huse. Selv i de mest virkelighedstro anvisninger til byen skabes en forestillingernes by, der midt i 1800-tallets voldsomme byudvikling i væsentlig grad handler om overskuelighed og at komme overens både med byens sociale vrangside og dens stadigt voldsomme spredning.

København er stadig genstand for storbyfortællinger i vor tid, hvor forestillinger om det specifikke urbane fortsat spiller en central rolle for identitetsdannelsen. I 2009 skrev journalisten Tom Nørgaard *Turen går til København*. Han indleder sin bog med denne beskrivelse af cykellivet i hovedstaden:

“EN NIHOLA, EN CHRISTINIABIKE og en trio. En minister på en “jernhest”. En amatørrytter i prikket bjergtrøje. En habitklædt børsmægler på citybike. Det er et broget felt, der kører gennem København. Midt i strømmen af cyklister sidder Manuel på den bycykel, han har lagt 20 kr. i pant for. Han er taget til byen for at se på renaissanceværker og industriejendomme, der forvandles til postmoderne boliger. Agterude hænger en rickshaw. Den er optaget. Men de to kinesere på passagersædet føler sig hjemme. Det er næsten som at pedalere rundt i Beijings hutonger. Men spirene der stikker i vejret som alpetoppe, og kobberet der skræner på tagryggene, bærer Københavns umiskendelige vandmærke”.⁵²

Byen er et vindue ud til resten af verden, og selv kinesere føler sig hjemme på en tur gennem den hektiske trafik i de københavnske gader. Nørgaard giver en fortælling om en by præget af tempo såvel på cykelstierne som i

byrummets udtryk. I hans beskrivelser er byen en individualiseret subjektiv oplevelse. Hvor vejviserforfatterne i 1800-tallet søgte at vise byen fra høje punkter, hvorfra der kunne dannes et overblik, gives der i Nørsgaards vejviser et nedblik i et kludetæppe af livsformer, ytringer og kulturer på gadeplan. Det illustreres fint på forsiden af bogen, der prydes med et farvestrålende foto af et par kvindeben (formoder man) der krydser vejen. Der er zoomet helt ind på de knaldrøde stilethæle og det store orange skørt. Pointen synes at være, at byen er individualitetens og mangfoldighedens by. Det er i hvert fald den fortælling om byen, Nørsgaard giver, og de idealer om storbyen, der kommer til udtryk. Det er samtidig et led i en fortælling om vores tids globaliserede postmoderne virkelighed.

I den konkrete beskrivelse af København bliver byen på den måde til fortællinger om vores drømme om byen såvel i 1800-tallet som i dag.

Litteratur

Adriansen, Inge: *Erindringssteder i Danmark. Monumenter, Mindesmærker Og Mødesteder.* 2010.

Aistrup, C: *Adriadne-Traaden, Veileder for Fremmede i København og nærmeste Omegn.* 1887.

Andersen, Steen Wulff: *Hvad en vejviser kan fortælle – et billede af Vejle omkring 1900, i: Vejlebogen 2005, s. 80-89.*

Bang, Herman: *Stuk.* 1977, udgivet første gang i 1887.

Christensen, Søren Bitsch (red.): *Den moderne by.* 2007.

Dyrbye, Holger og Thomsen, Jørgen: *Hans Holck viste vejen, Kraks Vejviser gennem 225 år.* 1995.

Fører i Köbenhavn og Omegn. Beskrivelse af Stadens og Omegnens Seværdigheder med Anvisning til Ture og Udflugter. 1902.

Henningsen, Peter og Langen, Ulrik: *Hun-*

demordet i Vimmelskafte – og andre fortællinger fra 1700-tallets København. 2010.

Hermann, V.: *Nyeste Fører i Köbenhavn og Omegn og paa nogle længere Udflugter.* 1872.

Humoristens Veileder for Reisende i Folkets Köbenhavn. Köbenhavn. 1888.

Jensen, Jens Toftgaard: *Kampen om Köbenhavn. Magt og demokrati i byens rum 1870-1901.* 2008.

Jensen, Sigurd og Smidt, Claus M.: *Köbenhavns Historie, bind 4 1830-1900: Rammerne sprænges.* 1982.

Kaufmann, Carl Richard Johannes: *Köbenhavn ved Dag og Nat, Fører gennem Köbenhavns Seeværdigheder, Forlystelser, Kafeer og Restaurationer samt forskjellige Handel- og Forretningsetablissementer.* 1872.

Kjöbenhavn med Omegn. Med en Plan af Köbenhavn og Omegn og en Beskrivelse af den nordiske industriudstilling i 1872. Femte

- meget omarbejdede og forøgede Oplag. 1872.
- Lauring, Kåre:** *Københavnsliv*. 2009.
- Levin, Israel** (red.): *Kjøbenhavns Beskrivelse en Veiledning for Reisende. Særskilt aftryk af Kjøbenhavns Adressebog 1856*. 1856.
- Lützen, Karin:** *Byen tæmmes. Kernefamilie, sociale reformer og velgørenhed i 1800-tallets København*. 1998.
- Nead, Lynda:** *Victorian Babylon. People, Streets and Images in Nineteenth-Century London. New Haven & London*. 2000.
- Pontoppidan, Knud Børge:** *Neurasthenien, Bidrag til Skildringen af vor Tids Nervøsitet*. Særtryk af Bibliothek for Læger 1886.
- Rantzau, C. V:** *Fører i Kjøbenhavn 1872*. 1872.
- Rosenberg, Carl** (under medvirken af Klein, V. & Secher C.E.): *Vejviser under den nordiske konst- og industriudstilling i København* 1872. *En fuldstændig fører for København og Omegn*. 1872.
- Rosenhoff, Claudius:** *Kjøbenhavn. Illustreret Veiviser og Beskrivelse over Byen og Omegnen*. 1857.
- Simonsen, Kirsten:** *Byens mange ansigter. Konstruktion af byen i praksis og fortælling*. 2005.
- Sørensen, Anne Scott og Zerlang, Martin** (red.): *Kultur uden centre*. 2006.
- Sørensen, Jørgen:** *En ny tids rytme. Storbyen 1870-1914*. 1989.
- Weitemeyer, Harald Sophus Leonhard og Gerlach, L.:** *Kjøbenhavn og Omegn, Haandbog for Rejsende*. Anden omarbejdede udgave. 1900.
- Zerlang, Martin:** *Bylivets kunst: København som metropol og miniature*. 2002.

-
1. Lützen, 1998, 14.
 2. Pontoppidan, 1886, 1.
 3. Tal fra Danmarks Statistik, 1834, 119.292. - 1855. - 143.591. - 1890, 312, 859. - 1906, 426, 540. <http://www.statistikbanken.dk/statbank5a/default.asp?w=1280>. Sidst hentet den 8. februar 2011.
 4. Lützen, 1998, 137.
 5. Jensen og Smidt, 1982, 153.
 6. Zerlang, 2002, 183.
 7. I den oprindelige undersøgelse blev 13 udvalgte vejvisere skrevet i perioden fra 1856 til 1902 analyseret. I denne artikel citeres fra 11 af disse.
 8. Dyrbye og Thomsen, 1995, 57.
 9. Andersen, 2005, 80.
 10. T. Krak, *Vejvisernes Vej 1770-1902, En Undersøgelse*.
 11. I det følgende omtales disse turistvejvisere som vejvisere uanset, om de ellers betegnes *fører over...*, *vejleder til...*, eller *direkte beskrivelse af København*.
 12. Aistrup, 1887, 9.
 13. Lützen, 1998, 130.
 14. Lützen, 1998, 125.
 15. Kaufmann, 1872, 56.
 16. Lauring, 2009, 24.
 17. Rosenhoff, 1857, 12.
 18. Lützen, 1998, 29.
 19. Levin, 1856, 252.
 20. Simonsen, 2005, 187.
 21. Kaufmann, 1872, 23.
 22. Weitemeyer og Gerlach, 1900, 15.
 23. Jensen og Smidt, 1982, 299.
 24. Hermann, 1872, 14.
 25. Sørensen og Zerlang, 2006, 16.
 26. *Humoristens Veileder for Reisende i Folkets København*, 1888, 5.

27. Kaufmann, 1872, 58.
28. Weitemeyer & Gerlach, 1900, 15.
29. *Fører i København og Omegn*, 1902, 8.
30. *Humoristens Veileder for Reisende i Folkets København*, 1888, 5.
31. Zerlang, 2002, 152.
32. Kaufmann, 1872, 37.
33. Weitemeyer og Gerlach, 1900, 29.
34. Rantzau, 1872, 35.
35. Nead, 2000, 28.
36. Sørensen, 1989, 25.
37. Simonsen, 2005, 178.
38. Rantzau, 1872, 26.
39. Rosenberg, 1872, 58.
40. *Kjøbenhavn med Omegn*, 1872, 115.
41. Zerlang, 2002, 13.
42. Bang, Herman, 1977, 25.
43. Rosenberg, 1872, 5.
44. Rosenberg, 1872, 6.
45. Nead, 2000, 8.
46. Christensen, 2007, 129.
47. Adriansen, 2010, 35.
48. Rosenberg, 1872, 12.
49. Rosenhoff, 1857, 34. Rødsteenskoner kaldte man kvinder, der arbejdede med at hamre mursten til pulver, som blandt andet anvendtes til skurepulver. Dette var arbejde for fattigfolk (Henningesen og Langen, 2010, 51).
50. Rosenhoff, 1857, 34.
51. Jensen, 2008, 113.
52. Nørgaard, 2009, 5.

Krus, køkkentøj og kanoner på Slotsholmen

■ Af Rikke Søndergaard Kristensen og Rikke Simonsen

I 2010 fandt en større omlægning af fjernvarmeforsyningen sted på Slotsholmen. Hele vejen rundt om Christiansborg samt ned mod vandet langs med Børsen og rundt om Tøjhuset blev der gravet anlægsgrøfter til nye fjernvarmeledninger. Dette område har en lang historie som sæde for magten lige fra Absalon i 1100-tallet byggede sin borg, der senere blev afløst af Københavns Slot og endnu senere de tre udgaver af Christiansborg Slot. Fra senmiddelalderen har landets konger haft fast residens på øen, som uden for slottets voldgrav også har rummet en række kongelige økonomibygninger som bryggeri, stalde, slagtehus og våbenarsenal, foruden omfattende privat bebyggelse.

Derfor var arkæologerne selvfølgelig med og kiggede gravearbejderne over skulderne, da grøfterne skar sig vej gennem historiens efterladenskaber i form af jordlag, bygningsrester, bolværker og brolagte gadeforløb. I jordlagene blev der også fundet en del genstande fra 15-, 16- og 1700-tallet, og et par af de mere usædvanlige fund skal omtales her. Alle fundene stammer fra området mellem Tøjhuset og Frederiksholms Kanal, som blev inddæmmet og fyldt op af Christian IV i begyndelsen af 1600-tallet. I disse opfyldslag dukkede der bl.a. et velbevaret stentøjskrus op, som er fremstillet i Siegburg, en lille by ca. 20 km sydøst for Köln i Tyskland. Kruset er særlig interessant, idet det bærer tre rigsvåbener, der muligvis kan tolkes som en religionspolitisk kommentar.

Rigsvåbnene er undersøgt af kongelig våbenmaler Ronny Andersen og arkivar, seniorforsker på Rigsarkivet Nils G. Bartholdy, der har identificeret dem som værende fra henholdsvis Spanien, England og Danmark. Det danske våben kan tidsfæstes til Christian III's regeringstid (1534-1559). Sammenstillingen af det engelske og spanske våben gør det nærliggende at henføre disse to våbener til Marie den Blodige, dronning af England fra 1553

Skår fra et Siegburg-stentøjskrus med hhv. Spaniens, Englands og Danmarks rigsvåben. Københavns Museum.

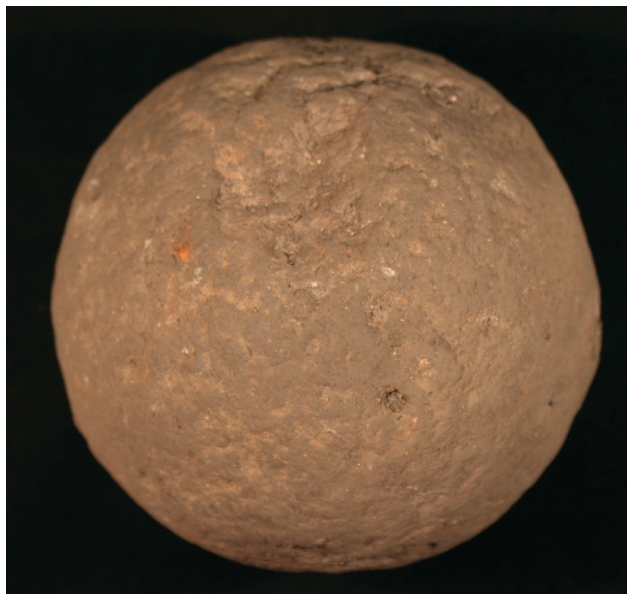

Muligt ejermærke WB indridset under randen på en lertøjspotte. Københavns Museum.

Muligt ejermærke HH eller HMM indridset på håndtaget af en stjertpote. Københavns Museum.

til sin død i 1558, og den spanske kong Filip II, der i 1554 indgik ægteskab. Deres forbindelse var en stærk alliance forankret i katolicismen, og det kan forekomme pudefigt, at det katolske fyrstepars våbener optræder sammen

Kanonkugle af sten. Københavns Museum.

med den danske reformationskonge Christian III's våben. Måske kan kruset være fremstillet specifikt til det danske marked og ses som propagandataktik, hvor den danske konge lader sig vise sammen med andre store europæiske monarker, og måske i særlig grad lader sig sætte i modspil til den katolske alliance. Eller måske er der, som foreslået af Nils G. Bartholdy, snarere tale om, at producenten har gengivet de tre kongerigers aktuelle våbener for derved at sikre sig bedre afsætningsmuligheder.

En anden sjælden fundtype, der blev gravet ud af opfyldslagene, var skår aflertøjspotter med ejermærker på. Det er et særsyn at finde initialer indridset på almindeligt jævnt rødbrændt køkkentøj, men ikke desto mindre blev der fundet hele to eksempler herpå. Det ene skår er et randskår med initialerne *WB* indridset lige under randen på ydersiden. Indridsningen er foretaget, efter potten er brændt, og det er meget sandsynligt, at initialerne henviser til indehaveren af potten. Det andet er håndtaget fra en stjertpote, som er et trebenet kogekar, der blev brugt på tidens åbne ildsteder. På stjertens skaft

anes indridsede linjer, der kan læses som to eller tre bogstaver evt. *HH* eller *HMH* sammenskrevet.

Tre øvrige genstande vidner om en anden og knap så fredelig tid, et fragment af en granat samt to kanonkugler, som alle er identificeret af Tøjhusmuseet. Granatfragmentet, der blev fundet umiddelbart sydvest for Tøjhuset, stammer fra en 36-punds granat med en diameter på 19,5 cm. Den er sandsynligvis fra 1600-tallet og kan muligvis stamme fra svenskernes beskydning af København under deres belejring af byen i 1658-60.

I samme område fremkom desuden en løsfundet stenkugle og en løsfundet metalkugle, som begge har været anvendt som kanonkugler. Metalkuglen er fra en 12-punds kanon og er sandsynligvis ældre end 1800-tallet. Stenkugler blev typisk brugt i 1400- og 1500-tallet, men en senere anvendelse forekommer også, f.eks. under englændernes bombardement af København i 1807. Her blev stenkuglerne affyret først for at slå hul i taglofterne, som derefter lettere kunne antændes af brandgranater og raketter.

Fundene fra Slotsholmen giver os et glimt af livet i fortiden, og hver især knytter de an til forskellige aspekter af tilværelsen. De bringer religionspolitiske spændinger i erindring og fortæller om både internationale forbindelser og om dagligdagens gøremål samt minder os om den barske virkelighed, når krigen pludselig rykkede helt tæt på.

Paille-maille-baner i København

■ Af Bjørn Westerbeek Dahl

I 15- og 1600-tallet var boldspil et yndet tidsfordriv, som nævnes adskillige gange, og som bekendt minder navnet Boldhusgade endnu om det boldhus, der lå her i begyndelsen af 1600-tallet.

I 1648-49 kom Henrik Müllers store grundmurede boldhus på Slotsholmen til. Det lå, hvor den Røde Bygning blev opført 1718-21. Det var i to etager med kælder med "boldsalen" indrettet i den øverste etage. Dette Boldhus er omtalt adskillige gange og blev fremhævet for sin smukke indretning.

Huset var privat, men det havde hoffets interesse i den grad, at der blev etableret en løngang som hurtigt kunne lede de kongelige fra slottet over til huset, hvor man kunne se på – og måske også deltage i aktiviteterne.¹

Mindre kendt er de udendørs baner, der indrettedes på samme tid til det i 1600-tallet så udbredte paille-maille-spil. Det var en slags kroketspil, der blev spillet på en flere hundrede meter lang bane af grus, hvor det for spillerne gjaldt om at få en trækugle på 30 cm i diameter ført fra den ene ende til den anden ved slag med en trækølle.

Paille-maille-spillet stammede oprindeligt fra Italien, hvorfra det i slutningen af 1500-tallet bredte sig til Frankrig og derfra videre ud over Europa. Det førte også det italienske navn med sig, omend det blev tilpasset de forskellige sprog. Egentligt kommer paille-maille af det italienske "pallamaglio" eller "palla di maglio", der betyder "bold af en (træ)hammer".

Enhver større by med respekt for sig selv anlagde paille-maille-baner i sin nærhed. En af de kendteste baner blev anlagt i 1637 i Leiden i Holland. Den var godt 750 m lang, og man forventede her, at banen kunne gennemføres med blot tre slag. Den var belagt med strandskaller og med passende mellemrum kantet med afstandsangivelser. En træliste langs banen sikrede desuden, at bolden slog tilbage til banen, hvis den kom for langt ud. Herfra skal ordet rabat være opstået (af fransk rabattre = slå tilbage).

På samme tid anlagdes også en stor bane ved Utrecht. På begge sider af banen var der her plantet træer, og uden om opførtes efterhånden mange lysthuse, som byens rige købmænd byggede for at kunne følge med i spillet.

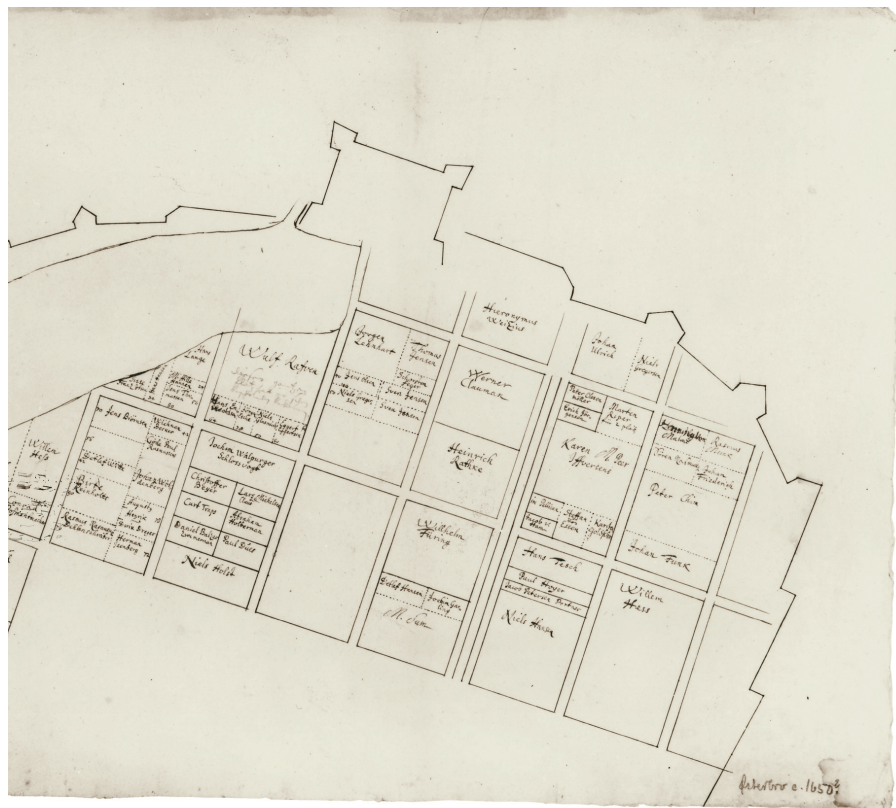

Den 16. juni 2009 blev det gamle paille-maille-spil genintroduceret på The Mall i London for en enkelt dag og med spillere i 1600-tallets dragter. Lidt uhistorisk benyttede man en græsbane. Fotograf af Oli Scarff, Getty Images.

Gaden eksisterer endnu, omend bebyggelsens lysthuse er erstattet af nyere ejendomme, der i et vist omfang har taget arkitektonisk afsæt i de gamle lysthuse med store vinduer og karnapper ud mod det gamle banearreal.² Fra Holland bredte interessen for spillet sig til England, og i London er navnet bevaret i lokaliteten "The Mall", der fører monumentalt fra Trafalgar Square frem til Buckingham Palace.³

En paille-maille-bane lidt nærmere Danmark blev anlagt vest for Hamburg af Otto V af Schauenburg i 1638. Den var 637 m lang og beplantet med 400 lindetræer på hver side. Den overlevede kun få år, men navnet er bevaret i et gadeforløb, der er opkaldt efter spillet, og særligt kendt for C. F. Hansens smukke bygninger fra begyndelsen af 1800-årene i Altona (Palmaille).

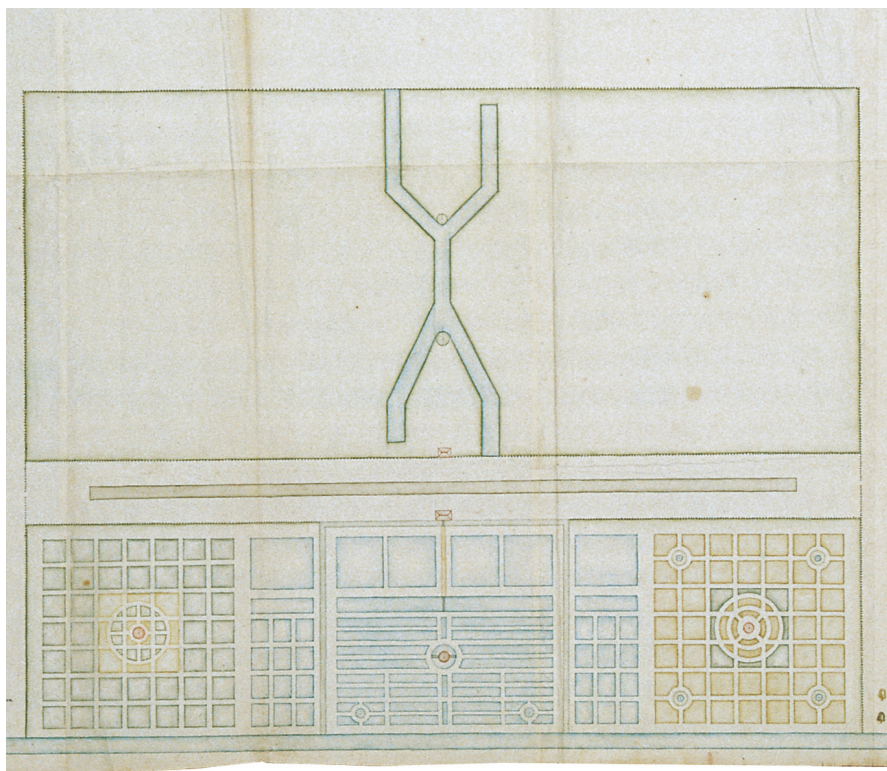
Fra København kendes to paille-maille-baner: Den ældste stammer fra byplanen af 1649, hvor den er udlagt som en påfaldende bred gade i den østlige del af Østre Forstad, der lå mellem vore dages Østerport/Oslo Plads og Trianglen. Her er banen placeret parallelt med den overordnede Helsingørsvej mellem hovedvolden og den øst-vestgående Søgade og angivet med en brun farve, der antyder, at den var grusbelagt. Efter kort over området fra udstykningsen i 1650'erne (eller måske fra afviklingen af forstaden efter 1660)

Østre Forstad omkring 1660 med Sortedamssøen øverst til venstre og Østre Retranchement fra Ny Vartov Skanse i retning mod Øresund, som man må forestille sig til højre. Paille-maillegaden er den brede gade, der ligger som nr. 3 fra højre i rækken af nord-sydlig gader. Kort-samlingen, Det Kongelige Bibliotek.

kan man måle banens længde til 546 m, så den havde altså ikke “internationale mål”.⁵ Banen eller rettere den gade, den lå i, er nævnt som “Pallimailliegaden” i et skøde fra 9. august 1652 på en grund nordligst i området.⁶

Forstaden var i en vis forstand tænkt som haveforstad med muligheder for forlystelser og værtshuse, og selvom de fleste af de grunde, der lå ud til gaden, tilhørte det borgerlige københavnske aristokrati, så lå der i hvert fald midt på østsiden af gaden lidt nord for skæringen med Skånegade (midtvejs på banen) en grund, der på kortene bliver betegnet som “Im Pelican”. Alle andre grunde betegnes med ejernavn, så “I

Paille-maille-banen ved de kongelige fiskedamme lå lige langs med vestsiden af den midterste del af selve fiskedammene. Her ses den indtegnet på et projekt til en tredobling af dammenes oprindelige areal fra ca. 1661. Man skal forestille sig Øresund (og nutidens Strandboulevard) nederst. Håndskriftafdelingen, Det Kongelige Bibliotek.

Pelikanen” kan næppe være noget andet end et værtshus og velsagtens et sted, hvor de svedige og udasede paille-maille-spillere kunne få noget at styrke sig på oven på anstrengelserne.

Denne bane fik en meget kort levetid: Ved svenskernes belejring af København 1658-60 blev forstæderne ødelagt, og efter 1660 besluttede man helt at forbyde enhver bebyggelse uden for fæstningens hovedvold.

Østre Forstad havde været beskyttet af et mindre jordværk med foranliggende vandfyldt voldgrav, der i en bue dækkede strækningen fra Sorte-

damssøen frem til Kastellet. Dette retranchement blev nu sløjftet og området helt omkalfatret: Nærmest Øresund indrettedes fiskedamme for den kongelige hofholdning. Anlægget var givetvis tiltænkt kongefamilien, men meget snart fik fiskemesteren bevilling til at udskænke øl og vin og holde en skydebane, så "Fiskehuset" blev et almindeligt søgt og kendt sted, hvor man kunne forlyste sig.⁷

Fiskedammene lå i det område, der i dag afgrænses af Strandboulevar-den/Næstvedgade/Willemoesgade og Livjærgade, og de kendes fra flere kort, og de er også erindret i gadenavnet Fiskedamsgade. På flere af dem ses et langt brunt felt: Endnu en paille-maille-bane.⁸ Den skulle være på 590 m, og ville derfor strække sig et godt stykke nord for de anlagte fiskedamme og tilsvarende et godt stykke sydpå.

Intet tyder dog på, at banen ved fiskedammene blev etableret, og allerede kort, der ikke kan være yngre end midten af 1660'erne, viser udvidelser af fiskedammene mod vest hen over den projekterede bane. Har banen eksisteret, er den forsvundet hurtigt efter anlæggelsen. Herefter hører man ikke mere om paille-maille-baner i Københavns nærhed. Det var meget tidligt, for først i løbet af 1700-tallet forsvandt banerne andre steder i Europa: Den berømte bane i Leiden blev nedlagt så sent som i 1796, men da var spillet som de fleste andre steder afløst af andre fornøjelser end med tre slag at få en trækugle på 30 cm fra den ene ende af en 700 m lang bane til den anden.

-
1. Jens Lauritsøn Wolf: *Encomion Daniæ*. 1654, 152.
 2. Patricia Deble: Van tuinpaviljoen naar koepelkamer. Geschiedenis en ontwikkeling van de Utrechtse Maliebaan, i: *KNOB, Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond Bulletin*, 2011, 2, 68-79, heri også en gennemgang af samtidens øvrige baner.
 3. Steen Eiler Rasmussen, *London*. 3. forøgede udgave. København: Gyldendal, 1973, 79-80.
 4. Artiklen Paillemaille i www.wikipedia.de; <http://de.wikipedia.org/wiki/Palmaille> (konsulteret 20.3.2012).
 5. Kortsamlingen, Det Kongelige Bibliotek. København. Enkelte lokaliteter. Østerbro.
 6. *Kjøbenhavns Diplomatarium*. Udgivet af O. Nielsen. 3. Bind. Kjøbenhavn 1877, 401, nr. 649.
 7. O. Nielsen: *Kjøbenhavns Historie og Beskrivelse*. 5. Del. 1889, 527.
 8. Se f. eks. Gottfried Hoffmanns kort over fiskedammene i Håndskriftafdelingen, Det Kongelige Bibliotek. Gl. Kongelig Samling 717-2, nr. 7 og 8.

Forfatterbiografier

Bjørn Westerbeek Dahl

F. 1952, bibliotekar. Ansat ved Københavns Rådhusbibliotek 1986-2006. Har siddet i bestyrelsen for Selskabet for Københavns Historie siden 1991, fra 2005 som formand. Har bl. a. skrevet "Gamle københavnske kort og prospekter gennem 800 år", 1991; afsnittet om befæstningen 1600-1870 i "Guide til Københavns befæstning", 1996, samt udgivet "Geddes eleverede kort", 2002, samt talrige artikler i tidsskrifter og årbøger. Arbejder på en bog om Københavns byplanlægning 1606-1728.
E-mail: bjdahl@comxnet.dk

Yvonne Skov Grønlund

F. 1985, cand.mag i historie og kulturstudier med interesseområder, der spænder fra 1800-tallets byudvikling og arkitektur til køns- og kulturhistorie. Fællesnævneren er en interesse for hvordan forestillinger og mentaliteter dannes, forandres og tilskrives betydning i dag og i fortiden. E-post: yskov@ruc.dk

Kirsten Norn

F. 1936, bibliotekar ved Stadsbiblioteket i Lyngby samt Lyngby og Virum Gymnasier - 2000. Sekretær i Det Danske Guldalderselskab 1992-2006, herunder DDG's katalogtekster til Golden Days programmerne 1996, 1998 og 2000. Faksimileskriver i Selskabet for Københavns Historie 2004-2005. Artikler om 1800-tallets København i tidsskriftet Stræderne 2009.
E-post: kirsten.norn@vip.cybercity.dk

Karl Peder Pedersen

F. 1952, cand.mag. i historie og geografi 1981, ph.d. 1996. Siden 1997 ansat som arkivar og seniorforsker ved Statens Arkiver, frem til 2001 med tjenestested på Landsarkivet for Sjælland og herefter på Rigsarkivet. Var 1993-98 formand for Østerbro Lokalhistoriske Arkiv og 1995-98 for Sammenslutningen af Lokalhistoriske

Arkiver og Foreninger i Københavns Kommune. Udgivelser: *Vestfynske fæstebønder*, Landbohistorisk Selskab 1984, *Enevældens amtænd*, 1998 (ph.d. afhandling). Arbejder på afhandlingen *Kontrol over København*. Studier i den sene enevældes sikkerhedspolitik 1800-1850.
E-post: Castello@mail.tele.dk

Rikke Simonsen

F. 1968, cand.mag. i forhistorisk arkæologi og master i kulturhistorisk informatik og IT. Arkæolog og feltleder, Københavns Museum, har i flere år udført arkæologiske udgravninger i København, stod bl.a. for udgravningen af 1600-tallets befæstning rundt om København i forbindelse med anlæggelsen af den første metrolinje. Har skrevet flere artikler om disse udgravninger. Er tilknyttet den kommende store Metroudgravning på Gammel Strand.
E-post: rikke.simonsen@kkf.kk.dk

Pernille Stensgaard

F. 1960, journalist på Weekendavisen og interesserer sig for steder og mennesker og begge deles forvandling over tid. Hun er forfatter til bl.a. *København - folk og kvarterer* (2002), *Skagen* (2004), *Da Louisiana stjal billedet* (2008) og *Hellerup. Historier fra reserivatet* (2011). E-post: psz@weekendavisen.dk

Rikke Søndergaard Kristensen

F. 1970, cand.mag., fundkoordinator, Københavns Museum. Har siden 2001 arbejdet med afrapportering og registrering af arkæologiske fund på Københavns Museum. Arbejder blandt andet med den eftermiddelalderlige keramik fra metrogravningerne samt på forskningsprojektet *Made in China* til københavnere - en undersøgelse af karakteren og forbruget af kinesisk porcelæn i 1700-tallets København. Har udgivet flere artikler om disse emner. E-post: rikkek@kff.kk.dk

Person- og stedregister

A

À Porta, *café*, 97
Abrahams, Arthur, *litterat*, 45
Abrahams, Nicolaj, *notarius publicus*, 31
Absalon, *biskop*, 101, 103, 116
Absalons Borg, 116
Adriansen, Inge, *kulturhistoriker*, 108
Aftenstjernen, *dansesalon*, 83
Aistrup, C., *forfatter*, 93
Almindelig Hospital, 75
Altona, 122
Amagertorv, 2, 20
Amaliegade, 100
Amerikavej, 31
Andersen, Christen, *borgmester*, 16
Andersen, H.C., *forfatter*, 65, 71
Andersen, Ronny, *kgl. våbenmaler*, 116
Antonistræde, 48
Arresthuset, Nytorv, 33-34, 37-39, 48
Assistenshuset, 83
Auchamp, Francois Louis d', *general-krigskommissær*, 42

B

B.S., *se S.B.*
Bang, Herman, *forfatter*, 91, 93-94, 104, 110-111
Bartholdy, Nils G., *arkivar, heraldiker*, 116, 119
Bartholin, Anne Marie, *g. m. Ole Rømer*, 16
Bellahøj (*gård*), 103
Bespisnings-Anstalten for Trængende, *se Kjøbenhavns Bespisningsantalt*
Beutner, S.N., *kaptajn*, 78, 80
Bikuben, *sparekasse*, 63-64, 67

Bing & Ferslews Damp Stentrykkeri, 80
Bispebjerg Bakke, 103
Bispehøjene, *se Bispebjerg Bakke*
Bissen, Vilh., *billedhugger*, 101
Blegdamsvej, 41
Blåtårn (*Københavns Slot*), 38
Blåtårn (*ved Langebro*), *se Frederiksholms Arresthus*
Boldhuset (*Boldhusgade*), 121
Boldhusgade, 121
Borgergade nr. 69, 80
Borri, Franciscus Josephus, *guldmager*, 53
Brahe, Tyge (Tycho), *astronom*, 108
Brandes, Georg, *litteraturhistoriker*, 93
Brandt, Enevold, *hofembedsmand*, 34
Bredgade, 98
Brokkens Bod, 96
Bruxelles, 56, 58
Bræstrup, Cosmus, *politidirektør*, 31, 37, 46, 50
Brønshøj, 106
Bülow, Fr.C., *rådmand*, 78, 80, 82
Bøgh, Erik, *journalist*, 91
Bøgh, Nikolaj, *kirurg*, 17, 19-20
Børnehuset, *Christianshavn*, 43
Børsen, 116

C

Charlottenborg, 32
Charlottenlund, 103
Cherbuliez, A.-E., *schweizisk økonom*, 57
Christian III, 116, 119

Christian V, 9-10, 14, 19
Christian VIII, 109
Christiania, *se Oslo*
Christiania Dampkøkken, 69-70, 77
Christiansborg, 116
Christianshavn, 8, 18-19, 26
Christianshavns Arrest, 39
Christianshavns Bospisningsforening, 59, 64
Christianshavns Dampkøkken, 75-76
Christianshavns Torv, 41
Christianshavns Vandkompagni, 20
Christiansø, 51
Clausen, Hans Arreboe, *agent*, 64
Colbjørnsensgade, 7

D

Dahl, Bjørn Westerbeek, *bibliotekar*, 9-27, 121-126
Danner, Louise, *grevinde*, 85
David, C.N., *nationaløkonom*, 56, 76
Dockum, C. van, *søofficer, politiker*, 64
Drachmann, Holger, *forfatter*, 91
Dronningens Bastion, 44
Dyrbye, Holger, *historiker*, 91
Dyrehaven, *se Jægersborg Dyrehave*

E

Egestorff, Georg, *tysk fabriksejer*, 57-58, 62, 64, 73
Ehrenschild, Conrad Biermann von, *kammersekretær*, 14
Emdrup Sø, 21, 23
England, 116-117, 122
Ernst, Johan Conrad, *stadsbygmester*, 16

F

Falster, 15, 50
Ferdinand III, *tysk-romersk kejer*, 14
Filip II, konge af Spanien, 118
Fiskedammene uden for Østerport, 124-125
Fiskedamsgade, 125
Folkevennernes Selskab, 60-61
Forbedringshuset, *se Tugt-, Rasp- og Forbedringshuset*
Foreningen for Københavns Offentlige Dampkøkken, 64, 66
Frankfurt am Main, 57-58
Frankrig, 121
Frederik IV, 16
Frederik VI, 43
Frederik VII, 64, 85, 108
Frederiksberg, 8
Frederiksberg Bakke, 104
Frederiksberg Have, 15, 103
Frederiksberg Slot, 104
Frederiksborggade, 16
Frederiksdal, 103
Frederiksen, H.P., *møbelhandler*, 82-83
Frederiksholms Arresthus (Blåtårn), 38-41
Frederiksholmskvarteret, 11, 20
Frederiksstad, 100
Frimands Kvarter, 18
Fry, Elisabeth, *engelsk filantrop*, 39

G

Gammel Strand, 30-31
Gedde, Christian, *ingeniørofficer*, 19
Gentofte, 103
Gerlach, L., *forfatter*, 98
Giødvad, J.F., *redaktør*, 78
Glacierne, 45
Goldschmidt, Meir Aron, *forfatter*, 50
Gothersgade, 98

Grevens Bastion, 44
Griffenfeld, Peder Schumacher, *statsmand*, 14
Grønlund, Yvonne Skov, *historiker*, 87-115
Grønnegade, 102
Grønningen, 45
Gråbrødretorv, 108
Guldhuset, 53, *se også Den Militære Klæde- og Manufakturfabrik*
Gyldensparre, Albert, *embedsmand*, 13, 16, 18
Göteborg, 72

H

H.C. Andersens Boulevard, 98
Hallandsås (*Kongens Nytorv*), 98
Halmtorvet (*Rådhuspladsen*), 28, 31, 33, 98
Hamburg, 14, 65
Hammershaimb, Franciscus von, *ingeniør, matematiker*, 9, 13-14, 16-26
Hammershaimb, Jørgen Frans, *lagmand på Færøerne*, 15-16
Hammershaimb, Wenseclaus Leopold, *barn*, 15
Hansen, Alfred P., *grosserer*, 78
Hansen, C.F., *arkitekt*, 34, 36, 38, 122
Hansen, H.P., *xylograf*, 65
Hansen, J.A., *politiker*, 59
Heidelberg, 15
Hellmann, Thorvald Julius, *sparekassedirektør*, 63-65, 67, 76, 78, 80
Helsingør, 69
Helsingør Dampkøkken, 74, 78
Herholdt, J.D., *arkitekt*, 67, 69, 71-72
Hermann, V., *forfatter*, 99
Heyman, I.W., *bryggeriejer*, 82-83
Hoffensberg, J., *bogtrykker*, 88

Hoffmann, Gottfried, *ingeniør*, 9-10
Holberg, D.A., *præst, rigsdagsmedlem*, 60
Holberg, Ludvig, *forfatter*, 108
Holck, Hans, *vejviserudgiver*, 91
Holland, 122
Holmens Kanal, 98
Hoppe, Iver, *søofficer*, 13-14
Horsens Statsfængsel, 44
Hovedbiblioteket, 7
Howitz, Franz, *læge*, 44
Hveen, 104
Hvidberg, Otto Himmelstrup, *politidirektør*, 34, 36
Højer, Johan, *rådmand*, 16
Haandværkerforeningen i København, 60

I

Industriforeningen, 64-65
Industriens Hus, *Rådhuspladsen*, 107
Industriforeningen, 64-65
Im Pelican, *værtshus uden for Østerport*, 123-124
Italien, 121

J

Jensen, Christian Julius, *morder*, 51
Jensen, Jens Toftegaard, *se Toftegaard Jensen, Jens*
Jensen, Johannes V., *forfatter*, 91
Johansen, J.F., *forvalter*, 76-79, 82
Jorcks Passage, 102
Juel, Niels, *admiral*, 108-109
Jylland, 112
Jægersborg, 103
Jægersborg Dyrehave, 103
Jødens Hus, *Christianshavn*, 94

K

- Kastellet**, 43-44, 51, 125
Kaufmann, Richard, *forfatter, journalist*, 94-95, 97
Kierulff, Andreas Christian, *politidirektør*, 38, 99
Kjæde-Ordenen, 58-59, 79
Kjøbenhavns Bespisningsanstalt, 55, 58-59, 78-79
Kjøbenhavns Offentlige Dampkjøken, 55-86
Klæstrup, P.C., *billedkunstner*, 33, 47
Knippelsbro, 20
Knudsdatter Tved, Annike, *se Tved, Annike Knudsdatter*
Knuth, F.M., *lensgreve, rigsdagsmedlem*, 60
Kongelige Teater, 39, 41
Kongens Have, 23, 96
Kongens Nytorv, 98-100, 110
Kopp, *oberst i Hamburg*, 14
Krak, Th., *vejviserudgiver, stadskonduktør*, 89-90
Kristensen, Rikke Søndergaard, *se Søndergaard Kristensen, Rikke*
Krätzmer, Andrea, *solodanserinde*, 40
Københavns Amt, 39, 41
Københavns Amtsråd, 40
Københavns Bymuseum, *se Københavns Museum*
Københavns Museum, 6
Københavns Rådhus, *se Rådhuset*
Københavns Slot, 38, 116
Købmager Kvarter, 68
Købmager Kvarter nr. 182, 66
Køge Bugt, 103-104
Kølln, O., *direktør*, 66

L

- Ladegården**, 75
Lagkagehuset, *Christianshavns Torv*, 44
Lange, Michael, *politidirektør* 48
Larsen, L.C., *overretsprokurator*, 80
Lehmann, Orla, *nationalliberal politiker*, 50, 60
Leiden, 103, 121-122
Leipzig, 68
Leonora Christina, *grevinde*, 38, 104
Levin, Israel, *litteraturkritiker*, 96-97
Lille Regnegade nr. 7, 66-69, 75-76, 79-80
Linden, *tysk by*, 57-58, 62, 64, 70, 73
Livjærgade, 125
London, 103, 122
Lützen, Karin, *historiker*, 59, 93-94
Løwener, Daniel, *jernstøber*, 67-69

M

- Mall**, *gade i London*, 122
Mangor, Elovius, *stadskonduktør*, 16, 18
Marie den Blodige, *dronning af England*, 116
Marstrand, Wilhelm, *billedkunstner*, 29
Mathiesen, N., *murermester*, 67-68
Mejer, Johannes, *kartograf*, 14
Meyer, Johannes, *konstituteret stadsbygmester*, 42
Militære Klæde- og Manufakturfabrik, *Rigensgade*, 32
Mule, Willum, *rådmand*, 13-14
Müller, Frederik, *general*, 30
Müller, Henrik, *embedsmand, købmand*, 121
Møller, Carl, *forfatter*, 91, 111-112
Møntergade, 15

Maag, Chr. L., *tømmerhandler, grosserer*, 78

N

Nagel, Christian Otto, *værtshusholder*, 48

Nielsen, Hans Peter Wilhelm, *morder*, 51

Nielsen Aalborg, Hans, *se Aalborg, Hans Nielsen*

Nikolaj Tårn, 101

Norn, Kirsten, *bibliotekar*, 55-86

Ny-København, 11, 23

Ny Springvandskompagni, 23

Ny Vartov Skanse, 123

Ny Østergade, 23, 68, 95

Nyhavn, 58, 98

Nyhavn nr. 27, 79

Nykøbing Falster, 69

Nyrop, Martin, *arkitekt*, 98

Nytorvsarresten, *se Arresthuset (Nyt-orv)*

Nærum, *forstad*, 7

Næstvedgade, 125

Nørgaard, Tom, *journalist*, 112-113

Nørre- og Østerbros Bospisningsforening, 58

Nørrebro, 7-8, 82

Nørrevold, 18

O

Odense, 80

Odense Dampkøkken, 75-76

Olden-Jørgensen, Sebastian, *historiker*, 106

Oslo, 69, 71

Osten, Jan David von, *vicepolitidirektor*, 42

Osten, [Wilhelm August?] von, *geheimeråd*, 26

Otto V af Schauenburg, *greve*, 122

Otto, Carl, *læge*, 44

P

Paille-Maillegade, 123

Palmaille, *gade i Altona*, 122

Paris, 19, 67, 69, 90

Peblinge Sø, 20-21

Peder Madsens Gang, 95

Pedersen, Karl Peder, *arkivar*, 28-54

Pedrin, André, *traktør*, 54

Petersen, Lars, *varetægtsfange*, 34

Pontoppidan, I.S., *sejlskribsreder i Helsingør*, 69-70

Pontoppidan, Knud, *læge*, 90

Preussen, 54

R

Rantzau, C.V., *forfatter*, 101, 103-104

Rasmussen, P.C., *oldermand i Skomagerlauget*, 76

Rasphuset, *se Tugt-, Rasp- og Forbedringshuset*

Reinholdsen, Niels, *skriver*, 16, 18

Resen, Peder Hansen, *embedsmand og topograf*, 13

Riise, Fr., *fotograf*, 95

Rosenberg, Carl, *historiker*, 103, 105-107

Rosenhoff, Claudius, *journalist*, 96, 108, 110

Rosenkilde, Adolf, *forfatter*, 91

Rusland, 56

Ruten, *se Strøget*

Røde Bygning, 121

Rømer, Ole, *astronom, politimester*, 9-10, 13-16, 18-19, 24, 26
Råd- og Domhuset (*Nytorv*), 34, 53
Rådhuset (*Gammeltorv/Nytorv*), 28
Rådhuset (*Rådhuspladsen*), 98
Rådhuspladsen, 98-99, 107
Raadsig, Peter, *billedkunster*, 65

S

S—s, *svensk korrespondent*, 73
S.B., *korrespondent fra Göteborg*, 73
Sankt Annæ Kvarter, 23
Sankt Annæ Plads, 100
Saxild, H.N., *læge*, 74, 78, 80
Schorn, Willy, *forfatter*, 32
Schunkani, *café*, 97
Schønberg, Dorothea Cathine Kirkerup, *frue*, 45
Senn, Johannes, *billedkunstner*, 46
Serres, Michel, *filosof*, 107
Sieburg, *tysk by*, 116
Simonsen, Kirsten, *kulturgeograf*, 97
Simonsen, Rikke, *arkæolog*, 116-120
Skånegade, 123
Slagtervangen, 32
Slotsholmen, 20, 116, 120
Slutterigade, 29, 33, 48
Smallebakken, 106
Smendein, Georg, *bøhmisk adelsmand*, 14
Smith, Peter Scharff, *historiker*, 43, 45
Sortedams Sø, 21, 24, 123-124
Spanien, 116-117
Stensgaard, Pernille, *journalist*, 5-8
Sterm, Severin, *topografisk forfatter*, 49, 68
Stevns Klint, 103
Stockholm, 73
Stokhuset, *Østervold*, 36, 44-48

Store Kannikestræde, 10
Store Kongensgade, 98
Store Regnegade, 17, 19
Strandboulevarden, 125
Struensee, J.F., *statsmand*, 34
Strøget (Ruten), 6, 94-95, 101, 111, *se også Østergade*
Stuðiestræde nr. 24, 79-80
Svanholm, bryggeri, 82
Svenske Skanse, Amager, 32
Søkvæsthuset, *Christianshavn*, 43
Søndergaard Kristensen, Rikke, *arkæolog*, 116-120

T

Thomsen, Jørgen, *arkivar*, 91
Thorvaldsen, Bertel, *billedhugger*, 101
Thorvaldsens Museum, 100
Tivoli, 83
Toftegaard, Jensen, Jens, *historiker*, 107
Toldbodgade, 7
Tordenskjold, Peder Wessel, *søofficer*, 108
Tordenskjoldsgade, 98
Trankebar, 15
Trinitatis Kirke, 15
Tugt-, Rasp- og Forbedringshuset på Christianshavn, 41, 43
Tugthuset, Slutterigade, 31
Tved, Annike Knudsdatter, *g.m. F. von Hammershaimb*, 15-16
Tøjhuset, 116, 120

U

Ulfeldt, Corfitz, *rigshofmester*, 108
Ulfeldts Plads, *se Gråbrødretorv*

Univesitetets Pumpevandskompani,
24
Utrecht, 121

V

Ved Skansen, 32
Vester Kvarter, 18
Vesterbro, 5, 8, 28, 32, 105
Vesterbrogade, 7
Vesterport, 11, 98
Vestervold, 20
Vestre Boulevard, *se H.C. Andersens Boulevard.*
Vestre Fængsel, 39
Vibe, Mikkel, *geheimeråd*, 16
Vinding, Poul, *jurist, professor*, 13-14
Voldgraven, 23
Vridsløselille Stadsfængsel, 44, 48

W

Walberg, Niels, *varetægtsfange*, 34
Weitemeyer, Harald, *historiker*, 98
Wien, 90
Willemoesgade, 125
Winding, L.E., *grosserer, topografisk samler*, 22

Woyer, Franz, *forbryder*, 32

Z

Zehngraff, *borger i Nykøbing Falster*, 69
Zerlang, Martin, *litteraturhistoriker*,
100

Ø

Ø., Eduard, *læserbrevsskribent*, 94
Ørestad, 6
Øresund, 103-104
Øresundsregionen, 15
Ørsted, H.C., *naturvidenskabsmand*,
108
Øster Fæled, 34
Østerbro, 5, 7
Østergade nr. 6, 10, 98, 102, *se også Strøget*
Østre Forstad, 122, 123-124
Østre Retranchement, 123

Å

Åbenrå, 69
Aalborg, Hans Nielsen, *assessor*, 13-14
Århus, 69